

પ્રત્યક્ષ

સંપાદક રમણ સોની

પુરુરાજ જોશી
હરીશ ખત્રી
ભરત મહેતા
જનાન્તિક શુક્લ
રાજેન્દ્ર મહેતા
રાધેશ્યામ શર્મા
દર્શિની દાદાવાલા
ભારતી મોદી
કિરણ શિંગલોત
રમણ સોની
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

વર્ષ ૧૩ અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન ૨૦૦૪ સળંગ અંક ૫૦ સંપાદક રમણ સોની

પ્રકાશક અને મુદ્રક શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, ટાગોરનગર પાછળ, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
મુદ્રણાંકન અને મુદ્રણસજ્જા આકાશ સોની કલ્પન મુદ્રાંકન, કારેલીબાગ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ એસ્ટેટ, વડોદરા. ૩૯૦૦૧૮.
ફોન: ૯૨૨૭૧૦૨૩૦૬, ૯૮૨૫૩૧૬૪૫૭ મુદ્રણસ્થાન મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૮.

લવાજમ અંગેની વિગતો

વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦ દિવાર્ષિક રૂ. ૧૮૦

આજીવન સભ્યપદ : વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થા રૂ. ૧૦૦૦

શુભેચ્છક સભ્યપદ : વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થા રૂ. ૨૦૦૦

વિદેશ માટે લવાજમ : વાર્ષિક : ડોલર - ૧૫, પાઉંડ - ૧૨; આજીવન : ડોલર - ૧૦૦, પાઉંડ - ૭૫

લવાજમની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડરથી કે ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે. બહાગામના ચેક સ્વીકારાતા નથી.

ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ'

એ નામે જ લખાશે. મ. ઓ. મોકલનારે સંદેશાની જગ્યાએ પોતાનું પૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.

લવાજમ મોકલવાનાં સરનામાં

વડોદરા : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, ટાગોરનગર પાછળ, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

હાથોહાથ લવાજમ નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે : (અહીં મ.ઓ. કે ચેક ન મોકલવા)

મુંબઈ : નીતિન મહેતા ૪૦૧/બી, શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ), શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી(પ.) મુંબઈ ૪૦૦૦૯૨

ભાવનગર : જ્યંત મેઘાણી પ્રસાર, ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ ભાવનગર ૩૬૪૦૦૨

રાજકોટ : નીતિન વડગામા 'તાંદુલ', સ્વાતિ સોસાયટી, વીરાણી સાયંસ કોલેજ પાછળ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

અમદાવાદ : ઈમેજ પબ્લિકેશન્સ ૧-૨ અપર લેવલ, સેન્યુરિ માર્કેટ, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬

(ઈમેજમાંથી છૂટક નકલ પણ મળી શકશે. આ અંકની કિંમત રૂ. ૪૦.)

પ્રત્યક્ષનું લવાજમ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એટલે અધવચ્ચે ન મોકલતાં ડિસેમ્બર

(મોડામાં મોડું ફેબ્રુઆરી) સુધીમાં લવાજમ મોકલી આપવા વિનંતી

'પ્રત્યક્ષ' વર્ષમાં ચાર વાર - માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રકાશિત થાય છે.

એના પંદરેક દિવસમાં અંક ન મળે તો, સ્થાનિક ટપાલ-કચેરીમાં તપાસ કર્યા પછી, જાણ કરવી.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

રમણ સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, ટાગોરનગર પાછળ, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

ફોન: (૦૨૬૫) ૨૩૫૭૧૮૭.

વિદેશવાસી ગુજરાતી લેખકો : એમના પ્રશ્નો, આપણી અપેક્ષા

વિદેશમાં વસતા ગુજરાતી લેખકો - પૂર્વપરિચિત અને ખ્યાત લેખકો તો ખરા જ, નવા લેખકો (ત્યાં જઈને પછી લખતા થયેલા) પણ હવે ગુજરાતી સાહિત્યના પહોળા પટવાળા પ્રવાહમાં આવી ગયા છે. આપણાં સામયિકોમાં, વાર્ષિક કૃતિચયનોમાં, પ્રકાશકોનાં નવાં પુસ્તકોની સૂચિઓમાં એમનાં નામ સતત જોવા મળે છે. થોડાંક વર્ષો પહેલાં આ સાહિત્યકારોનો એક એવો સૂર નીકળેલો કે ગુજરાતમાં રહેતા લેખકો-વિવેચકો એમને કંઈક ઊતરતા ગણીને અવગણે છે. એમનો એ ભાવ હવે ઘણે અંશે શમી ગયો હશે.

વિદેશમાં વસતા ગુજરાતી લેખકના કેટલાક પોતાના પ્રશ્નો પણ રહેવાના. ગુજરાતી ભાષા સતત બોલતી-સંભળાતી ન હોય, ઘરમાં પણ નવી પેઢીનાં બાળકો-યુવાનો અંગ્રેજી બોલતાં-વાંચતાં હોય ત્યારે ગુજરાતી ભાષા સાથેનો જીવંત સંપર્ક સહજ ન રહેતો હોય - કંઈક અંશે તો એ પ્રયત્નસાધ્ય બનતો હોય. ગુજરાતીમાં લખાયેલું અને આજે લખાતું વાંચવાનું કંઈક ઓછું-આછું રહેતું હોય, 'કાવ્યજ્ઞશિક્ષણાભ્યાસઃ' તો અહીં પણ ઓછો થવા માંડ્યો છે, તો પછી ત્યાં તો એનાં ફંફં જ.

એટલે પહેલો મુકાબલો તો ભાષાને સાચવવાનો આવે. ત્યાંના ગુજરાતી નવ-લેખકો જે સતત કંઈક ને કંઈક લખતા હોય એ માટે એમને પહેલા અભિનંદન તો એ આપવાના રહે કે ગુજરાતીને જીવતી રાખવા એ મથે છે, ને ગુજરાતી દ્વારા જે સંવેદન-વિચાર વ્યક્ત થાય છે એમાં સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો પણ કંઈક સંચાર ચાલતો રહે છે.

એ બધા વળી ક્યારેક પરસ્પરને તથા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોને (મધુ રાય, આદિલ મન્સૂરી, પન્ના નાયક, પ્રીતિ સેનગુપ્તા વગેરેને) મળતા હોય. વાતોચીતો કરે એનોય લાભ થાય. ને એ ઉપરાંત કવિતા-વાર્તા-પઠન, ચર્ચાવિચાર જેવા કાર્યક્રમો થતા હોય. અહીંથી ત્યાં ગયેલા/બોલાવાયેલા લેખકોનાં ભાષણો સાંભળતા હોય (એ ભાષણો સરખાં થાય તો એ લોકો સદ્ભાગી! મને અમેરિકાનાં એક પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી લેખિકાએ કહેલું કે ગુજરાતમાંથી આવતા કેટલાક જાણીતા લેખકો પણ અહીં વેઠઉતાર વક્તવ્યો કરે છે - જાણે અહીં રહેતા સાહિત્યરસિકો-લેખકો બેવકૂફ ન હોય!) આ લેખકો પત્રિકા-સામયિક જેવું પણ ચલાવે... લંડનમાં વિપુલ કલ્યાણીએ 'ઓપિનિયન' ચાલુ કરીને એક આંદોલન જેવું કામ કર્યું છે. વિદેશવાસી લેખકોનાં લખાણો સાથે અહીંના લેખકોની સામગ્રી, પત્રો પ્રકાશિત કરે છે. ટીકાત્મક લખાણો પ્રગટ કરીને એ જિજ્ઞાસુનું મોકળું મન (ઓપનનેસ) પણ દાખવે છે.

બીજા પ્રશ્નો પણ છે. આ અંકમાં જેનું અવલોકન છે એ 'ફલાવરવાઝ' કાવ્યચયનના સંપાદક પ્રીતમ લખલાણીએ પ્રસ્તાવનામાં લખેલી બે વાતો ધ્યાન ખેંચનારી છે : ત્યાં મંદિર બાંધવા માટે કે મનોરંજન-કાર્યક્રમ માટે 'ડોલરનો ધોધ વરસે' પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે 'મૂઠ્ઠી-એક ડોલર' પણ મળતા નથી! અને બીજી વાત એ કે 'અમેરિકામાં વસતા તમામ ગુજરાતી કવિઓની કવિતાને પ્રગટ' કરવા જઈએ તો રામાયણ-મહાભારતના કદનો સંગ્રહ થાય! આ બંને બાબત ત્યાં ને અહીં સરખી છે - એટલે કે કુલ સાહિત્યરસિકોમાંથી સાહિત્યલેખકોની સંખ્યા બાદ કરીએ તો ભાગ્યે જ કોઈ બાકી રહે!

આ તો બધું બરાબર. એક વિશિષ્ટ સ્થિતિ છે, પણ એને કશા બચાવ માટે આગળ કરવાની ન હોય. એટલે કે, ખરેખર જો સાહિત્યને વિકસાવવું, વધુ તેજસ્વી કરવું હોય તો કલાનાં ઊંચાં ધોરણોનો આગ્રહ સેવવો

જ રહ્યો. વિદેશવાસી ગુજરાતી લેખકને માટે પણ એમાં કશું સમાધાન ન હોય - પ્રોત્સાહન પણ અમુક હદ સુધી બરાબર છે. છેવટે તો એમને પણ ધોરણો માટે સજાગ રહેવાનું હોય. એ રીતે જોતાં આ વિદેશવાસીઓનાં કાવ્યો-વાર્તાઓનાં સંગ્રહો/સંપાદનો નિરાશ કરે એવાં હોય છે. 'મહાભારત કદ'માંથી ગાળી-ચાળીને સંચિત કરેલાં ૨૦૦ પૃષ્ઠો જેટલાં કાવ્યોમાં પણ છંદના, લયના, સંવેદન-આલેખનના, ગંભીરતાના, ઊંડાણના, ક્યારેક તો કાવ્ય-નિસબતના એવા ઘણા પ્રશ્નો ઊઠે છે. (કેટલાક જૂના ને પીઠ કવિઓની રચનાઓ પણ જીવ વગરની, ટેવવશ લખાતી જોવા મળે છે.) અલબત્ત, એમાં કેટલુંક ઉત્તમ અને આશાસ્પદ પણ હોય છે એની ના નહીં, પણ એ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય ને કશા તેજતણખા(સ્પાર્ક) વગરની ને ચાલુ પરંપરાથી ગ્રસ્ત થયેલી 'રચના'ઓ મોઘા કાગળો પર ઠલવાઈ હોય એ તો નર્ચો વ્યય ગણાયને?

કેમ આમ થાય છે? આ બધા જ કવિમિત્રોએ ગુજરાતી કવિતાનું - આધુનિક જ નહીં, આખીય પરંપરાની ઉત્તમ, શિષ્ટ રચનાઓનું આસ્વાદન-પરિશીલન કરેલું છે? (એવું જ વાર્તાસાહિત્ય વિશે કહી શકાય.) એ બધી જ કવિતા-વાર્તા, કે એનાં ઉત્તમ ચયનો, એમને સુલભ છે? ત્યાંના કાર્યક્રમોમાં આ કવિઓની કવિતાના પઠન ઉપરાંત ગુજરાતીની ઉત્તમ કવિતા (ને વાર્તા, ને નિબંધ, ને એકાંકી વગેરે...)નું પઠન ને ચર્ચા થતાં હશે? એવી એમની ઇચ્છા, એ માટે સમય આપવાની તમન્ના છે? કવિતા કરનાર થતાં પહેલાં ઉત્તમ કવિતાનું સેવન કરનાર થવું પડે. બધાને, અહીંનાને અને ત્યાંનાને.

સાહિત્યિક મિલનો પણ ફળદાયી બની રહેવાં લગભગ દુર્લભ હોય છે - એવી એક-અગ્રતા ન હોય તો. સાહિત્યિક મિલનો સામાજિક મિલનો બની રહેવાં સુલભ છે, કેમકે ત્યાં સાહિત્યલક્ષી ને ધર્મલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ પ્રધાનભાવે સામાજિક સંપર્કની અને સામાજિક સંબંધ-સંક્રમણ માટેની એક આવશ્યકતા પણ બની રહેતી હોય છે.

આ બધાં જ અવરોધો-મથામણો-ઉત્સવો-ઉત્સાહોમાંથી ખરી નિસબત- વાળાઓએ માર્ગ કરી લીધેલો છે. ભલે એમની સંખ્યા ઓછી હોય, પણ ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવાહમાં એ પોતાની ધારા સમાવી શક્યા છે, એ પ્રકારની સ્વીકૃતિ(રેકગ્નીશન) એમને પ્રાપ્ત થઈ છે. બાકીનાઓ પાસેથી પણ એવી અપેક્ષા રહે.

ગુજરાતમાં રહેતા ગુજરાતી લેખક કરતાં વિદેશવાસી લેખકને 'ગુજરાતી' વાતાવરણની, સાહિત્યસામગ્રીની, સંવિવાદની સુવિધા ઓછી છે એ ખરું પણ એમને એક બીજી મોટી સુવિધા છે - ત્યાંના, યુરોપ-અમેરિકાના, સાહિત્યિક વાતાવરણની વચ્ચે એ સૌ રહે છે. એનો લાભ એ કેટલો લઈ રહ્યા છે એની આપણને જિજ્ઞાસા થાય. બ્રિટીશ, યુરોપીય, અમેરિકી સાહિત્યને વાંચવા-પામવાની દિશામાં આપણા એ સાહિત્યકારો વળ્યા છે ખરા? કેટકેટલાં ઉત્તમ ગ્રંથાલયો, સાહિત્યિક કાર્યક્રમો, ઇન્ટરનેટ પર તરત સુલભ માહિતી-જ્ઞાનના ભંડારો - એમાં એમનો સંચાર કેટલોક છે, કેવોક છે? એ હોય તો એ એમનાં સર્જનોને પરિપોષક બન્યો છે? એમના કથાસાહિત્યમાં ત્યાંની જીવનશૈલીની, એના વિચાર-સંવેદન પરના પ્રભાવની, કેટલીક રેખાઓ દેખાય છે ખરી (એટલે વિદેશવાસી લેખકોનાં વાર્તા, નિબંધ, નવલકથા કંઈક વધુ ધ્યાનપાત્ર છે) પણ વિદેશી સાહિત્યના જીવંત સંસ્પર્શની અસરો કેટલી ઊભાઈ? આપણા આ વિદેશવાસી લેખકોને ત્યાંની સાહિત્યકૃતિઓના અનુવાદની દિશામાં જવાનું સૂઝ્યું હશે? વધુ શક્તિવાળા, પીઠ સર્જકો તથા ત્યાં ગયેલા, સ્થિર થયેલા અભ્યાસીઓ ગુજરાતીનું અંગ્રેજીમાં લઈ જઈ શકે. એ કેટલુંક થયું છે? - આવા પ્રશ્નો જાગે તો એ સ્વાભાવિક છે. એની પાછળ સંદેહ નથી પણ ઉત્કંઠા ને જિજ્ઞાસા છે. કોઈએ આનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આમાંનું જે જે થયું હોય કે થઈ રહ્યું હોય એની વિગતો તો કોઈ વિદેશવાસી લેખક કે સંપાદક-તંત્રી કે અભ્યાસી આપી શકે. આપણને એની પ્રતીક્ષા છે.

- રમણ સોની

‘એક ખાલી નાવ’ અને ‘રહી છે વાત અધૂરી’ જેવા બે કાવ્યસંગ્રહો પછી હર્ષદ ત્રિવેદી ‘તારો અવાજ’ નામે એક નાનકડો સંગ્રહ લઈને આવે છે, જેમાં કેવળ એકવીસ રચનાઓ છે! અગાઉ ગીત અને ગઝલમાં ધ્યાનાર્હ કામ કરી ચૂકેલા કવિ અહીં અછાંદસ સાથે કામ પાડે છે. આ રચનાઓ અછાંદસ હોવા છતાં તેમાં એક પ્રકારનો લય અનુભવાય છે - પ્રેમપૂર્ણ જીવનના ઘબકારનો લય.

આ રચનાઓનો સ્થાયી સ્વર છે પ્રેમ. પ્રેમના સંદર્ભે ઝંખના, પ્રાપ્તિ, પરિતૃપ્તિ અને પીડા-સઘળા ભાવો અહીં આલેખાયા છે. એક-બે ઉદાહરણો જોઈએ:

આજે કામાતુર બની
ઘસી આવું છું આવેગથી
તારા ઉપર
ત્યારે
ચંદ્રના ડંકાને
ખરતા તારોડિયાથી
આંદોલિત કરતો હોઉં એમ લાગે છે!
મને ખબર નથી પડતી
તું બજી ઊઠી છે કે સજી ઊઠી છે
અને હું
માદક-મીઠી-આછી સુગંધ થઈ
પ્રસરી રહું છું એક આંદોલનની માફક
તારા અણુએ અણુમાં (આંદોલન)

‘શ્રદ્ધા’માં પણ કવિ સંભોગ શૃંગારનાં એવાં જ મનોરમ સંકેતો-કલ્પનો રચે છે :

ચાહવાની ક્ષણોનો
ગુણાકાર કરતાં
ક્યારે શરીર થાય મંદિર
કે મંદિર થઈ જાય શરીર
એની રહેતી નથી સરત
બંને બાજુ લટકતા

ઘંટને સ્પર્શતાં પહેલાં જ
સાંભળી રહું ઘંટારવ
દષ્ટિમાત્રથી પ્રગટી રહે દીપ
ફેરી ઊઠેલાં ગાત્રો
પોતે જ અગર-ચંદન
ઉન્નત મસ્તકે
સ્પર્શની અર્ચા થાય
ને રોમે રોમે ફરી વળે આરતીનું અજવાળું.

સંભોગ શૃંગારને મંદિર અને પૂજા-પરિક્રમા સરખી વૈષ્ણવી ભાષામાં આ પૂર્વે ભાગ્યે જ કોઈએ આલેખ્યો હશે.

‘ચંદ્રાનુભવ’ કાવ્યમાંનાં સ્પર્શસંવેદનો પણ એવાં જ આસ્વાદ્ય છે :

અહીં સૂતાં સૂતાં જ
દેખાય છે ચંદ્ર
એટલો નજીક
કે હાથ લંબાવવાની ય જરૂર નહીં
સહેજ સરકીને છાતી સુધી લઈ આવું એને
એકદમ હળવો સુકોમળ સ્પર્શ
જગાડે એક પછી એક નક્ષત્રને
સપ્તર્ષિની સાક્ષીએ બજી ઊઠે કૃત્તિકાનું ઝાંઝર
ઇન્દ્રિયોના ઉત્સવે સમૂહગાન કરે તારકવૃંદ'

‘તારો અવાજ’ના કવિ પ્રિયપાત્રના જે અવાજથી પ્રભાવિત થયા છે તે અવાજનું શ્રુતિરમ્ય વર્ણન ભાવકચિત્તમાં પેલા મૂળ અવાજનો રમણીય ખ્યાલ ઉપસાવી આપે છે. જેમકે,

હવામાં રમતી ઘંટડી સાથે ગોઠડી કરતો,
વાણી જયરામની રેકર્ડમાં પીન બનીને ફરતો,
કિર્...કિર્...કિર્...ઈ...ઈ...ઈ...કલકલિયાનાં આવર્તનોનો પીછો
કરવા પાંખ ફફડાવતો તારો અવાજ.

- પ્રેયસીના અવાજને કવિ ક્ષણપ્રિય ધ્વનિઓ ઉપરાંત રંગ, સુગંધના સંકેતોથી પણ શણગારે છે. આમ એ અવાજના અનોખાપણામાંથી અનુભવાતો રહે છે કવિ અને તેમની પ્રેયસી વચ્ચેનો નિબિડ સ્નેહસંબંધ.

પ્રેમ સાથે પીડાનો અનુભવ પણ વર્ણવાયો છે :

વર્ષોથી બંધ પડેલા કોઈ સાજમાં

દબાયેલો-પુરાયેલો-ડુસ્કાતો સ્વર...

'પીડા' કાવ્યના અંતે કવિ કહે છે :

હવે હું

મને જાણતો નથી

જાણું છું

માત્ર મારી પીડાથી તને જાણું છું!

'પ્રતીક્ષા', 'તને તો એમ', 'અસ્તિત્વ', 'ઝળહળ ખળખળ' જેવી રચનાઓ કાવ્ય બનતાં બનતાં વિખરાઈ જતી હોય એમ લાગે છે. જો કે એમાં પણ ક્યાંક સંતર્પક પંક્તિઓ નજરે ચઢે છે :

આજે અચાનક

ઝરી રહી ગઈ હાથમાં

થીજી ગઈ પાણીની ધાર!

'ભૂલી ગયો છું!' કાવ્યમાં ખરેખર તો કવિ પ્રિયજનને તીવ્રપણે સ્મરતા જ રહ્યા છે. 'ઝળહળ ખળખળ'માં સ્વાનુકારી શબ્દો દ્વારા એક વિશેષ અર્થ ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'પ્રેમ' કાવ્યનો આરંભ પણ 'ભૂલી ગયો છું'ની જેમ થયો છે :

'એનું એક પણ વચન સાચું નથી'

અને

'એનો પ્રેમ-માત્ર એનો પ્રેમ જ સાચો છે!' થી કાવ્ય પૂરું થાય છે.

• 'રાહ' શીર્ષકની બંને રચનાઓમાં પ્રતીક્ષા ઘૂંટાતી રહી છે :

ઘણીવાર

ભળભાંખળું ય થયું ન હોય

ને જાગી જવાય

પછી રાહ જોવાની

પંખીઓના કલરવની...

અને એમ રાહ જોવામાં જ સવારની સાંજ પડી જાય.

છેવટે સિંદૂરિયો ઊડે

ધીરે ધીરે ઊતરે આછાં અંધારાં

ન દેખાઉં મને પણ હું...

કાવ્યની વિશેષ આસ્વાદ્ય પંક્તિઓ તો આ છે :

'શ્વેત ચાદરમાં તરફડે રાત

ઊઠે ઝંઝવાત

તૂટે ઝીણો તાર...'

'રાહ-૨' અને 'પરોઢિયે'માંથી પણ એવી સરસ પંક્તિઓ મળે છે.

સંગ્રહની છેલ્લી કૃતિ, 'શું થયું છે આપણી ભાષાને?' આખા સંગ્રહમાં અલગ પડે છે. એટલા માટે કે એમાં પ્રેમ કે વિરહની અભિવ્યક્તિ નથી. એમાં આપણી સાંપ્રત સમસ્યાનો માણસમાણસ વચ્ચે ઊભી કરાતી વિદ્વેષની દિવાલનો સંકેત છે. કવિ કહે છે -

'સમજતા'તા આપણે બંને

એ ભાષા હવામાં ઓગળી ગઈ છે!

...

લાવો ક્યાંકથી

તૂટલી... ફૂટલી પણ ભાષા...

જે સમજાય આપણને બંનેને!

કવિ હોય તે કેવળ કલ્પનાઓમાં જ રાયતો રહે એવું નથી. આસપાસનું વિશ્વ અને એમાં ઘટતી નાની-મોટી ઘટનાઓથી પણ એની સંવેદના ઝંકૂત થઈ ઊઠે છે. હર્ષદ ત્રિવેદીનો આ નાનકડો છતાં નોંધપાત્ર સંગ્રહ ભાવકચિત્તને પણ ઝંકૂત કરતો રહે છે.

રાજેન્દ્ર પટેલ કહે છે, 'મેં મને જ સમજવાની પ્રક્રિયા સઘન કરી' અને એના પરિણામેરૂપે આપણને 'જૂઈની સુગંધ' વાર્તાસંગ્રહ મળ્યો. બહારનો ઓબ્ઝર્વર જ્યારે પાર્ટિસિપન્ટ બને છે ત્યારે તેનું ઓબ્ઝર્વેશન વધુ સાચું બને છે. આવા મનોભાવને પોતાની વાર્તાનું પ્રસ્થાનબિંદુ લેખતા વાર્તાકાર બીજાને સમજવાની કોશિશ દ્વારા ઘટનાઓ રચાતી જુએ છે જે એમને વાર્તાસર્જન ભણી દોરે છે. ભાષા, રૂપ, ઘટનાનાં ત્રિપરિમાણને અતિક્રમીને ચોથા પરિમાણમાં વિરમતી કૃતિના સર્જન માટે કટિબદ્ધ સર્જકની વાર્તાઓ ભાવકને તેમના ચેતોવિસ્તારમાં ડૂબકી મરાવી રહે છે.

'લિફ્ટ' વાર્તા આધુનિક જીવનના અનિવાર્ય અંગરૂપ લિફ્ટ સાથેના નાયકના લગાવને પ્રગટ કરે છે. બિલ્ડીંગની એક સુંદર કન્યા સાથે લિફ્ટમાં આવનજાવન (કે ઊતર-ચઢ)થી નાયકને એના પ્રત્યે એવું ખેંચાણ થાય છે કે તેની સાથે સ્વર્ગલોકથી છેક પાતાળલોક સુધીનો કલ્પનાવિહાર કરી આવે છે. ભારે વરસાદમાં કન્યાનું અકસ્માત્ લિફ્ટમાં કરુણ મોત થતાં તેના વિષાદમાં નાયક ફ્લેટ છોડીને ટેનામેન્ટમાં જવાનું વિચારે છે, પરંતુ તે કન્યાની મધુર યાદો લિફ્ટ સાથે અભિન્નપણે જોડાયેલી હોવાથી છેવટે શહેરના સૌથી ઊંચા મકાનની ટોચના માળે રહેવા જવાનું નક્કી કરે છે. નાયકના ચિત્તમાં લિફ્ટનું પ્રિયતમારૂપે, સ્વજનરૂપે તો વળી આ દુનિયાના પ્રતીકરૂપે થતું રૂપાંતર આગળ વધતાં નાયક પોતાની જાતને પણ લિફ્ટ સાથે એકાકાર થતી અનુભવે છે. પાંખી ઘટનાની પડછે નાયકચિત્તમાં આકાર લેતાં વિચારો-સંવેદનો વાર્તાનો મોટો ભાગ રોકે છે એથી કૃતિ નિબંધનું સ્વરૂપ ધારણ કરતી પમાય છે. પરંતુ છેવટે ઘટના સાથે અનુસંધાન સાધીને આવતો ચમત્કૃતિભર્યો અંત કૃતિનું વાર્તાસ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે.

ફિઝિક્સના પ્રોફેસર રમણલાલ હીંચકા પ્રત્યેના તેમના લગાવને કારણે હંમેશાં હીંચકે ઝૂલતા હોય છે.

હીંચકો, ફિઝિક્સના સિદ્ધાંતો ને એલિયટની કવિતા દ્વારા બ્રહ્માંડની વાતનું પ્રતીક બનીને આવે છે. રમણલાલના જીવનની એકલતા, ખાલીપાને હીંચકા પ્રત્યેના લગાવથી દૂર કરવાનો એ પ્રયાસ કરે છે. જીવનની હતાશા, ભંગુરતા, નિર્માલ્યતા, મિથ્યાભાવ એમની ડાયરીના શબ્દોમાં પ્રગટ થાય છે. છેવટે રમણલાલનું રૂપાંતર નવા સ્વરૂપે નાયકમાં થતું અનુભવાય છે કેમકે એ પણ હીંચકો ખરીદવા માગે છે. 'હીંચકો' વાર્તામાં આમ હીંચકો અનેક સ્વરૂપે વિલસી રહે છે.

'તમરું' વાર્તામાં સામાન્ય રીતે કર્કશ એવાં તમરાંના અવાજનું લેખકે મોડિટેશન દરમિયાન સંભળાતા નાદથી માંડીને બ્રહ્મનાદ સુધીનું રૂપાંતર સફળતાપૂર્વક કર્યું છે. એકસાઈઝ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પણ તમરાની જેમ ત્રાસ આપતો હોય છે તે કડવી વાસ્તવિકતા આવા હાડોહાડ પૈસાખાઉ સાહેબમાં પણ કેવું અદ્ભુત પરિવર્તન લાવે છે એ ફેન્ટસી દ્વારા બતાવ્યું છે.

'દરવાજો' વાર્તામાં વરસોથી બંધ પડેલો શાળાનો દરવાજો લોકોની ઉપેક્ષાવૃત્તિ ને ઉદાસીન સ્વભાવનું પ્રતીક બની રહે છે. નાયકના શાળાપ્રવેશ સાથે શરૂ થયેલો દરવાજા તથા તેની આગળ બેસતી પાણીવાળી વૃદ્ધા સાથેનો લગાવ વરસો પછી પણ અકબંધ રહે છે. કોઈ કેન્દ્રવર્તી ઘટનાના અભાવે કૃતિ માત્ર સંસ્મરણાત્મક નિબંધરૂપ બની રહે છે. દરવાજાને જ કેન્દ્રમાં રાખતી એક અન્ય વાર્તા 'દ્વારકાનગર' પણ સામાન્ય વાર્તા બની છે.

'નનામી' વાર્તામાં સ્વાભાવિક રીતે જ જીવનની વ્યર્થતા ને મૃત્યુની અનિવાર્યતાનું પ્રતીક બને છે નનામી. નાયકનું સતત દાંત ખોતરતાં રહેવું એ એના જીવનની દિશાહીનતા ને હેતુવિહીનતા છે. ગધેડાની જેમ અચાનક આપત્તિઓ ધસી આવવાથી સ્મશાનયાત્રામાં જોડાવું એ જ માણસની જીવનયાત્રા છે. હા, આ યાત્રામાં વચ્ચેવચ્ચે ચા-પાણી ને ફાફડા-જલેબી જેવી જ્યાફતો કે રાહતો મળે ખરી! ડાઘુભાઈઓ એટલે જોડિયાભાઈઓ!

અલબત્ત, મરનારનું મોં જોવાનું લક્ષ્ય પામી શકાતું નથી એ જીવનની વિડંબના કે વિફળતા. નાયકની ને સર્જકની મનોભૂમિની મથોમણોને પ્રગટ કરવા સર્વજ્ઞ કથક તથા પ્રથમ પુરુષ એકવચનનું મિશ્રણ કરાયું છે.

વાસ્તુશાસ્ત્ર મુજબ દિશા જોઈને કે મુહૂર્ત જોઈને મકાન બનાવવાથી નહીં પરંતુ સંવાદિતાથી મકાન 'ઘર' બને છે, જે વ્યક્તિનાં મન અને હૃદય પર નિર્ભર છે એવો સૂર પ્રગટ કરતી 'ઘર' વાર્તા સામાન્ય બની રહે છે.

'બસ્ત' વાર્તામાં પિતાની ઇચ્છા મુજબ નાયકે બનાવેલું બસ્ત મૂર્તિપૂજાનું પ્રતીક બની રહે છે. દાદાની યાદગીરી અને ઘરની શોભા માટે બનાવેલું બસ્ત કુટુંબીજનો ઉપરાંત ખુદ એના શિલ્પી માટે પણ પ્રેરણારૂપ બની રહે છે. બાળકોને તેમના બાળપણમાં પૂરતો સમય ન આપી શકાયાનો વસવસો શિલ્પકાર જાગૃતિબહેનને પીડે છે. પરંતુ દાદાના બસ્તમાંથી 'સૂરીલો અવાજ' સંભળાવાથી તેમનામાં અજબ પરિવર્તન આવે છે. તે શિલ્પો બનાવવાનું છોડીને માત્ર બાળકો માટે રમકડાં બનાવવાનું શરૂ કરે છે. પરંતુ હવે દાદાના બસ્તમાં થતું સજીવારોપણ અને તેને વિચિત્ર માન્યતાઓનું આશ્રયસ્થાન બનતું જોઈને નાયક બસ્તને ઓગાળીને રમકડાં બનાવવા માટે શિલ્પીને આપી દે છે.

'ગુનેગાર' વાર્તાના નાયક, વિજ્ઞાનમાં પીએચ.ડી. થયેલા મનનના હાથે કોઈ ઈરાદા કે પ્રયોજન વિના, સંજોગવશાત્ પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરનું ખૂન થઈ જાય છે. તેને ફાંસીની સજા થાય છે. આથી, સમાજ તો ઠીક, માબાપ પણ તેનાથી મોં ફેરવી લે છે. જેલમાંથી તેણે લખેલા પત્રો દ્વારા લેખક તેનો મનોભાવ પ્રગટ કરે છે. માણસના મનની લીલા, પદાર્થોની લીલા અને છેવટે રહે છે માત્ર શક્તિની લીલા ને કેવળ લયબદ્ધ અવકાશ. વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દોનો ભરપૂર પ્રયોગ થયો હોવા છતાં તે ભારરૂપ કે અવરોધરૂપ ન બનતાં પાત્રની મનઃસ્થિતિ સાથે એકરૂપ બની રહે છે.

સંગ્રહની શ્રેષ્ઠ એવી 'જૂઈની સુગંધ' વાર્તામાં જૂઈ આમ તો મિત્ર સંજયની પત્ની છે પરંતુ રમેશ પ્રથમથી જ તેના પ્રત્યે અનન્ય ખેંચાણ અનુભવે છે. પ્રસૂતિ માટે અમેરિકા ગયેલી જૂઈ મૃત્યુ પામે છે. પરંતુ નવજાત દીકરી બચી જાય છે. કોફીનમાં તેના મૃતદેહના આગમનથી

માંડીને તેના અગ્નિસંસ્કારની વિધિ સુધીમાં નાયક અને જૂઈ વચ્ચેનો નાજુક અને મૂક પ્રેમનો સંબંધ ભૂતકાળના પ્રસંગોની યાદરૂપે નાયકચિત્તમાં પ્રગટ થાય છે. જો કે સંજયને અને સ્વજનોને કળ વળતાં વાર નથી લાગતી. તે તો સ્મશાનમાં જ કેટકેટલા મોટા ને વગદાર માણસોની હાજરીથી ખુશ થાય છે! બંગલાનાં ચિત્રો, કારપેટ તથા કમ્પાઉન્ડના છોડ દ્વારા જૂઈનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. છેવટે જૂઈની પુત્રીને દત્તક લેવાનો રમેશ પ્રસ્તાવ મૂકે છે. તેના જૂઈ પ્રત્યેના અપાર પ્રેમ છતાં તેની સંયત અભિવ્યક્તિનું સુંદર નિરૂપણ વાર્તામાં થયું છે જેના અંતે ભાવકહૃદય પણ જૂઈની સુગંધ અનુભવી રહે છે.

સંગ્રહની અન્ય વાર્તાઓમાં 'સફર' વાર્તા ટ્રેનની અને જીવનની સફરનું પ્રતીક બને છે. જો કે અંત આદર્શવાદી ને તેથી ચીલાચાલુ બની રહે છે. 'શ્રી રજા'માં ફૂલછોડનું પાંગરવું અને એના દ્વારા માતૃત્વના ખાલીપાનું પૂરાવું એવો યોગાનુયોગ સહજતાથી પ્રગટ થાય છે. 'બી-ઈટર' માનવીમાં રહેલી સુખની ઝંખના, શોધ, પ્રતીક્ષા ને વિફળતાને વ્યક્ત કરતી વાર્તા છે. 'એસિડ' શ્રેણીની ત્રણ વાર્તાઓ મુખ્યત્વે કેમિકલ ફેક્ટરીનાં કામદારોનું વિષયવસ્તુ ધરાવતી ઘટનાપ્રધાન વાર્તાઓ છે, જે અન્ય કૃતિઓથી જુદી તરી આવે છે.

રાજેન્દ્ર પટેલ આધુનિક માનવીય ચેતનાના વાર્તાકાર છે. સામ્રત માનવીના જીવનવાસ્તવની પડછેના મનોવાસ્તવનાં ઊંડાણોને તાગવાની મથામણ તેમની વાર્તાઓમાં સુપેરે પ્રગટ થાય છે. આધુનિક માનવીય જીવનની વિષમતા, વિડંબના, સંઘર્ષો, સમાધાનોની માનવચિત્તમાં થતી અસરો પાત્રનાં મનોસંચલનો દ્વારા પ્રગટ કરવાનો પ્રયાસ એમણે કર્યો છે. આ માટે લેખકે સશક્ત પ્રતીકોનો સફળપણે વિનિયોગ કર્યો છે. લિફ્ટ, હીંચકો, નનામી, દરવાજો ઘર, બસ્ત જેવા ભૌતિક પદાર્થોને માનવીય સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ માટે લેખકે ખપમાં લીધાં છે.

પ્રતીકો નિમિત્તે લેખક વાર્તામાં કલ્પનાવિહાર, વિચારવિહાર કે સ્વપ્નવિહાર કરે છે. વાર્તામાં એનું જ પ્રાધાન્ય રહે છે. પરંતુ અંતે ઘટના કે પાત્રસંવેદનને એક નાનકડો વળાંક આપીને લેખક વાર્તાને સફળ બનાવે છે. તમરું-કર્કશ અવાજના મેડિટેશનની શાંતિમાં થતા

રૂપાંતરનું પ્રતીક; દરવાજો માણસની ઉપેક્ષાવૃત્તિનું પ્રતીક; વધતું પેટ નિર્દોષતા ને પ્રામાણિકતાનું પ્રતીક; નવું નામ-માણસની વ્યક્તિગત ઓળખ ભૂંસાવાનું પ્રતીક.

પ્રતીકો ઉપરાંત લેખકના વાર્તાસંર્જનની બીજી વિશેષતા તેમનાં સ્વપ્નદર્શનો અને ફેન્ટસી છે. મોટાભાગની વાર્તાઓમાં કપોળકલ્પિત એક યા બીજા સ્વરૂપે કે એક યા બીજા ભાવ અને અનુભૂતિના પ્રતીકરૂપે આવે છે. 'લિફ્ટ', 'ગુનેગાર', 'તમરું' જેવી કૃતિઓમાં આ પ્રયુક્તિ યોજાઈ છે; તો 'નવું નામ' અને 'નનામી' જેવી વાર્તાઓ તો આખી કપોળકલ્પિત જ છે.

આજના ટૂંકીવાર્તાના જમાનામાં કૃતિઓનો જે મબલક પાક ઊતરી રહ્યો છે તેનું એક પ્રમુખ વલણ એ છે કે તેમાં નિબંધ અને વાર્તાના મિશ્રસ્વરૂપની કૃતિઓની ભરમાર આવી રહી છે. આછીપાતળી કે પાંખી ઘટનાની ઓથે પાત્રસંવેદન અને તેના મનોવાસ્તવની લીલાનાં ચિત્રણ સાથે પરિવેશનિરૂપણમાં નિબંધ અને વાર્તાની ભેળસેળ થતી જોવાય છે. લિફ્ટ, દરવાજો, સ્મિત, પણ, નવું નામ જેવી રચનાઓ નિબંધ અને વાર્તાની હદમાં છૂટથી આવનજાવન કરતી કૃતિઓ બની રહે છે.

સંગ્રહની ઊડીને આંખે વળગે એવી વિશેષતા એ

છે કે તમામ વાર્તાઓ કથક દ્વારા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં કહેવાઈ છે. મુખ્ય પાત્રના મનોવાસ્તવની ભૂમિમાં વિહાર કરવા માટે લેખકને આ પ્રયુક્તિ ઉપકારક નીવડે છે. જો કે ક્યારેક એ મર્યાદા પણ બની રહે છે કેમકે કથકના એકાંગી, સીમિત દર્શનને કારણે વાર્તા બહુપરિમાણી બની શકતી નથી.

લેખક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી હોવાથી વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો, તેના પારિભાષિક શબ્દો, પદાર્થો અને તેના ગુણધર્મો, વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો ને પ્રક્રિયાઓ વગેરેનો સહજ વિનિયોગ ઘણી વાર્તાઓમાં થયો છે. વળી શ્રી અરવિંદની આધ્યાત્મિક વિચારધારામાં ઊંડો રસ હોવાથી વૈજ્ઞાનિક તથ્યો ને આધ્યાત્મિક સત્યો દ્વારા બ્રહ્માંડની અદ્ભુત લીલાને પાત્રનાં મનોસંચલનો દ્વારા પામવાની મથામણ કેટલીક વાર્તાઓમાં પ્રગટ થાય છે.

પુસ્તકમાં 'તેણે' ને બદલે 'તેને' તથા 'તેમણે'ને સ્થાને 'તેમને'નો મુદ્રણદોષ વાચકને કંઈ એટલી હદે જોવા મળે છે. સામ્પ્રત માનવીય સંવેદનાને મનોવાસ્તવની લીલાઓ દ્વારા તાગવા પ્રયત્નશીલ લેખકનો આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ તેમને એક સક્ષમ અને નોંધપાત્ર વાર્તાકારની હરોળમાં મૂકી આપે છે.

ઢાલકાયબો - નાઝીર મન્સૂરી

આર.આર.શેઠ, અમદાવાદ-મુંબઈ, ૨૦૦૨, ક્ર.૩૧૪ ૩.૧૬૦.

અરૂટ પરિવેશની રસપ્રદ વાર્તાઓ

ભરત મહેતા

દેશીવાદ જેવી અનુઆધુનિકતાની સશક્ત ધારાની સાચી પરિણતિ તો 'પિંડે તે બ્રહ્માંડે' પ્રતાવવામાં જ રહેલી છે. મનુષ્યની સનાતન(eternal) સંવેદનાઓ સાર્વત્રિક (universal)છે. જીવાતું જીવન પ્રદેશપ્રદેશે વિવિધ તરાહોમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. એ તરાહો (patterns)ની ઝીણીઝીણી ભાત આલેખવામાં તળસર્જકોને રસ છે. ગુજરાતમાં પણ જીવન વિવિધ તરાહોમાં જીવાય છે. અહીં હિંદુ, મુસ્લિમ, પારસી, આફ્રિકન સીદ્દી, આદિવાસી વગેરે છે. જીવન અહીં એકરંગી(monolithic) નથી. આ તરાહોમાંથી હજુ

ઘણી બધી તરાહોની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ બાકી છે. ગાંધીયુગમાં મેઘાણી, મડિયા દ્વારા કાઠીઓનું જગત, પન્નાલાલ ઉમાશંકર દ્વારા ઇશાનિયા લોકનું આલેખન જોવા મળેલું. રઘુવીર ચૌધરીમાં મહેસાણાના આંજણા પાટીદારોય આલેખાયા છે. પેટલીકરમાં ચરોતરના બારિયાઓ, પાટીદારો જોવા મળે છે. પૂર્વપટ્ટીના આદિવાસીઓનું જીવન 'કોતરની ધાર પર'(કાનજી પટેલ), ડહેલું (કાનજી પટેલ) ને 'અંધારું'(મણિલાલ હ. પટેલ)માં પ્રગટ થયું છે. ગુજરાત પાસે મસમોટો દરિયાકિનારો, સાગરખેડુની જમાત છતાં એની કથાઓ

કવચિત જ મળી. સાગરખેડુની સંસ્કૃતિનું પ્રગાઢ, પ્રચુર, નિબિડ રસાયણ 'ઢાલકાચબો'ની વાર્તાઓમાં ભળેલું છે. એક અરૂઢ પરિવેશમાં મુકાઈ જતો ભાવક આરંભે ફફડે છે પણ પરિવેશને એવી ઉત્કટતાથી નિરૂપ્યો છે કે સમગ્ર સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં ભાવક એ પરિવેશનો પરિચિત સુદ્ધાં બની જાય છે. એ છંટ, ઢીંહા, બતેલા, પડી, બૂમલાં, લેમટાંનું વાતાવરણ એને પોતીકુંય લાગવા માંડે! મીરાંએ વ્રજ, વૈકુંઠની એટલી બધી કવિતાઓ લખી છે કે ઉમાશંકરે મીરાંબાઈને - 'રાજસ્થાનમાં ભૂલી પડેલી વ્રજની ગોપી' જ ગણેલી. નાઝીર મન્સૂરીમાં દીવકાંઠો એટલો જીવંત બન્યો છે કે એ ભલે આજે નવસારીમાં ગુજરાતી ભણાવતા પ્રાધ્યાપક હોય પણ હકીકતે તો ભૂલો પડી ગયેલો કોઈક માલમ જ લાગે! આ વાર્તાઓમાં એ ઊંડાણથી ઠલવાયો છે, લાગે કે આ વાર્તાઓ વાર્તાઓ નથી પણ સર્જકની જીવાદોરી છે. નવસારીનગરમાં શ્વસતો સર્જક મનચિત્તે તો દીવના ઉછાળા લેતા દરિયામાં જ જીવે છે. કહો કે એવું લાગે કે નવસારીમાં ભૂલમાં લાંગરી ગયું છે એનું વ્હાણ.

પરિવેશસંદર્ભે નવતા સર્જતો આ લેખક સંવેદનાને આલેખવા માટે ફલક મોટું લે છે. આ વાર્તાઓને 'લાંબી ટૂંકીવાર્તાઓ' જ કહેવી પડે. કેટલીક વાર્તાઓ તો લઘુનવલ સુધી પણ નિરાંતે વિસ્તરી શકે તેવી શક્યતાઓ ધરાવે છે (દા.ત. ઘામટ, રવાડ વગેરે); પરિણામે આપણાં સાહિત્ય-સામયિકોને આ વાર્તાઓ છાપવી એ હિમ્મતનો પ્રશ્ન થઈ પડે, વ્યવસ્થાનો પણ. વાર્તાસંગ્રહની તેર વાર્તાઓમાંથી છ તો પૂર્વપ્રકાશિત નથી! બાકીનામાંથી ચાર વાર્તાઓ 'ગદ્યપર્વે' છાપી છે. નાઝીરની વાર્તાઓનું કાઠું/હાડ આપણાં સામયિકોને ગોઠતું ન હોય તો એણે સીધેસીધું ગ્રંથરૂપે જ પ્રગટવું રહ્યું. અલબત્ત, વાર્તાઓની ચર્ચા કરીશ ત્યારે બતાવીશ કે અનેક સ્થળોએ વાર્તાને પ્રસ્તારમાં જતી લેખક રોકી શક્યા હોત.

સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં બીજું એક વલણ એ દેખાય છે કે જાતીય સંબંધની વાર્તાઓનું અહીં વર્ચસ્વ છે. મા અને સાવકા દીકરાના સંબંધની વાર્તા (કળાનું ભોણ), નોકર-માલકણ કે શેઠ અને નોકરાણીના સંબંધની વાર્તા (દરિયાઈ મછાક, આગળો), દિયર-

ભાભીના સંબંધની વાર્તા (દરિયાઈ કાગડો). અલબત્ત એમાંથી બહાર નીકળીને નર્ચા પ્રેમની વાર્તા 'રવાડ' કે લાગણીની સંકુલતાઓ નિરૂપતી 'ઘામટ' વિશેષ નોંધપાત્ર છે. 'ઝરખ' જેવી વાર્તા તો કેવળ શારીરિક નહીં એટલા માનસિક શોષણની વાર્તા તરીકે સંગ્રહમાં સાવ નોખી પડી જતી વાર્તા છે.

વાર્તામાં દરિયાઈ પરિવેશનો અભિધામૂલકથી માંડી વ્યંજનાપરક વિનિયોગ કરવામાં વાર્તાકાર સફળ રહ્યા છે. દસ્તાવેજી માહિતી માટે પણ આ વાર્તાઓ મોંઘી જણાસ છે. વાર્તાઓમાં ભડભાદર સ્ત્રી છે. કાળી મજૂરી કરતી આ શ્રમજીવી પ્રજાની માછીમારી એના સકળ અસબાબ સાથે પ્રગટી છે. સાટીનના ઊંચા ઘાઘરા, ચોલી, ઝીમી, કમખાં, મોટી ઘેરના ઘાઘરા, સીનાના ઢેચકાં, ચૂડલાં, વેઢલા, ઝીમી, સાંકળ, લાલાં જેવાં પોષાક અને આભૂષણો છે. શરીર પર ચોમેર છૂંદણાં છુંદાવ્યાં હોય છે. ગુલભાગની નજીક છૂંદણામાં પ્રિય વ્યક્તિનું નામ પણ હોય! છૂંદણામાં વળી જાતજાતની ભાત હોય. દારૂ, તાડી, મહુડો, તાડીના સરકામાં કાપેલી ડુંગળી, ખજૂરનો સરકો, તાવડીમાં શેકાતા રોટલાની હોંધી હોંધી સુગંધ, તલનું તેલ, ગોળ, મરઘાં, કરચલાં, લેમટાં આરબવીંછૂડાના લાલચોળ રસાદાર શાક, તળેલાં શેરા-લમેટા, ફૂકડાના સૂપ, માઈકુલાલ જેવી દુર્લભ ખાણીપીણીનાં નિરૂપણો છે. દરિયાકાંઠાના ડંગા નિરૂપાયા છે. સાગના ઢોલિયા પર પથરાતાં પહોળાં, તોતિંગ બદન છે. ઢીમર, ઢાંગર, ધમીલાં, વેખલાં, આંદણ, લેમટાં, પાંલીડા, ભૂથર, જાતજાતનાં કરચલાં, કળા, પાંઢો, કાંકરા, શેરા, ગૂંગણીઓ જેવી વૈવિધ્યપૂર્ણ દરિયાઈ જીવોની સૃષ્ટિ અહીં છે. જાણીતી ગાળોની સાથે પોર્ટુગીઝોએ આપેલા ત્રાસના કારણે 'પોરતુગીસના પેટનો/પેટની' જેવી વિલક્ષણ ગાળ પણ છે. સાઈબિરીઅન ફૂંજડા, બણાંના ટેળાં જળકૂકડા, જંગલી બતકાં, મછાક સારસ જેવાં દરિયાઈ પંખીઓની જમાત પણ છે. શિયાળની લાળીઓનો પણ વાતાવરણ સર્જવામાં વિનિયોગ છે. રિવાજોય નિરાંતે નિરૂપાયા છે. દિયરવટાનો રિવાજેય છે. માલમ પરદેશથી આવે ત્યારે તાંબાની થાળીમાં સૂકા મેવા મુકાય ને અડોશ-પડોશમાં વહેંચાય. કાજુ, બદામ, અખરોટ, ખારેક, ખજૂરની

ગુણોય આવે. ઢાંઢાને કાચબાનાં ઈંડા પીવરાવાય, ભૂત-પલીતાં કરાવવામાંય પાછી પાની નથી. ગમતા પુરુષને આકર્ષવા, બીજાનું પડખું સેવતો થઈ ગયેલો પતિ ન સહેવાતાં ભૂત-પલિતાં કરાવતાં, શોક્યને-છોકરા ન થાય એ માટે પણ મારવામાંય ગોવાળા (માછલા)ની મોટી સોટી જ ખપમાં લેવાય. ગુદાસંભોગ કરતા પુરુષો કે સમલિંગી સંબંધોવાળી સ્ત્રીઓય નાઝીરે નિઃસંકોચ આલેખ્યાં છે. કાનામાંગરોલનાં લાકડાંથી ઘર બને, ટપૂરાંના થપ્પા હોય, વલસાડી સૂપડાંય હોય. ક્યાંક ખેતીવાડીય ખરી. ઝાકળિયા તલ, ઘઉં, મરચી ને શાકબકાલાનાં ખેતરો. લીલ પરણાવવા જેવી - પૂતળવેલની વિધિ છે. નાગચીપીર કે દાડમદાદાનું થાનક છે. માલમ વહાણવટે ગયો હોય તેવાં જ કુટુંબો છે. પોર્ટુગલ-ફિરંગીની લડાઈ છે. આઝાદી વખતે દીવ છોડતાં પહેલાં થયેલો બૉબ-મારોય છે. દારૂ-તાડી ઢીંચતી, નિરાંતે મટન ખાતી, સાગના ઢોલિયામાં પહોળી થઈને કામકીડા ઉત્સુક અનેક સ્ત્રીઓ છે. વેરાવળ, દીવ, વણાકબાર, જાફરાબાદ, મહુવાથી માંડી કોચીન, કાલીકટ, બસરાં, ઈરાન, મોઝામ્બિક સુધી રખડતી આ પ્રજા હતી. પોર્ટુગલ પુરુષો સાથે સંબંધાતી માછી સ્ત્રી, એનાં સંતાનોય વાર્તામાં આવે છે.

પરિવેશજન્ય ઉપમાનોના કારણે વાર્તા વધુ સઘન બને છે. બતેલાં કે પડીઓ જેવી સ્ત્રીઓ હોય કે સ્ત્રીઓ જેવી હોડીઓ હોય, એમાંય વળી કોઈક પોરતુગીસના બતેલાં જેવી હોય તો કોક આરબના બતેલાં જેવી, ગર્ભવતી બનાવીને પુરુષ ચાલ્યો ગયો હોય ત્યારે એ સ્ત્રી અનુભવે - 'અવે તો ઊં કાંઠે કે નંઈ ને દરિયે કી નંઈ...' સ્ત્રીઓ માછલાંના નામથી પણ ઓળખાય - ફાતુને બધા ફાતુ મછાકના નામે ઓળખતા. આવાં થોડાં બીજાં ઉદાહરણો જોઈએ - 'વાત, જુવાળના તોફાની વાવડા જેવી ગાજવા માંડી.' 'ટાઢ રાની પશુ જેવી આળસ ખંખેરી અઘોર ગુફામાંથી બહાર નીકળી આવી.' 'દરિયાની ખાંગીના જેવા હોઠિયા વંકાઈ ગયા', 'રાની બિલાડાની વગડાઉ આંખ જેવું ફાનસ', 'મેહટાણાની પાકી દેશી બદામ જેવી લાલઘોલ્લાં સૂઝેલી આંખો, આંખમાં છંટના છમકારા જેવો કાળ, મણિભૂથર પટારી જેવી, રેંટના ઘડુ જેવી મણિની છાતી, નથુ જાણે

ભાઠ પર બાજી જતી શેવાળ જેવો એના પર વળગેલો, નસીબ વંકાયેલી ખાડી જેવું, મહેટાણાંના મીંદડા જેવાં વઢેલાં, નાળિયેરના પાના પર પડતાં મેહના જેવું હસી પડેલાં, ડાંડલિયાના પીળાધમરક કેળા જેવી ધનુને જોઈને નથુ જુવાળના મોજા જેવો, બદામડીના પાન પર બાઝતા ઝાકળના રગેડા જેવી રાત, કળાનું જોર (એક જાતનું માછલું) તો જાણે પોરતુગીસ સાહેબ જાણે, જાફરાબાદી ભેંસ જેવી ફાતુ, દરિયાઈ કોઈ દૈત્ય ગાંગરતો હોય તેમ દીવાદાંડીનું સાયરન એકધારું ગાજતું'તું. બદામડી, બદામડો, રામતાડિયા રાવણતાડિયા જેવી, નજરમાંથી છટકી જાય તેવી વિગતોનોય સંવદનાસંદર્ભે (દરિયાઈ કાગડો) ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. થોડી વાર્તાઓ વિશે વિગતે જોઈએ.

સંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા છે - 'દરિયાઈ મછાક'. પરિવેશ તો ઠીક પણ શબ્દોય અરૂઢ હોવાના કારણે ઝવેરચંદ મેઘાણીની જેમ વાર્તાને અરૂઢ શબ્દોની સમજૂતી આપી છે. જાનુ કથાનાયિકા છે. લાખા આતા ને બાંયાબાઈની આ ભડભાદર દીકરીને સાંઠીકડા જેવા પતિ સાથે ફાવ્યું નહીં. આમ ભગતડો ને આમ 'વાંહે જ મંડાતો' તે જાનુ એને ઢીબી નાખતી. પતિનેય ફટકારતી સ્ત્રીઓ બીજી વાર્તાઓના કેન્દ્રમાં છે. નણંદ ગંગડી પાછી આવેલી તે જાનુને ગંગડી સાથે જ ફાવી ગયું. ભજનું ગાવા મંડી પડતા, જાનવરની જેમ પછવાડે મંડી પડતા પતિથી કંટાળીને જાનુ પિયરનાં પાછી ફરે છે. જાનુને બધા મેમુદ બેગડો જ કહેતા. જાનુને પિયર આવ્યા પછી ગંગડી જ યાદ આવ્યા કરે. ખેતરમાં કામ કરતાં કુરૂપ સીદીએ એને ભોગવી તે જાનુ ગંગડીનેય ભૂલી ગઈ! જાનુને તેડવા આવેલી ગંગડીને જાનુ પહેલીવાર બૈરાં જેવી લાગી ત્યાં વાર્તા પૂરી થાય છે. 'નકરી બાઈડી ઝીવી કાં થઈગી અહે?' ગંગડીને આવો સવાલ થાય છે. દહ ભાયડા ભાંગીને એકને ઘડેલી એવી, મોગલ બાસ્સાના સપાઈ જેવી જાનુ દારૂ-તાડી ઢીંચે, એક જ ઝાટકે કુંજને કાપી નાખે, દિગંબર ન્યાય, પાનાવાળા વેપારીને ડાર દે તેવી છે. જાનુ-ગંગડીનો સમલિંગી સંબંધ સાંકેતિક રીતે નિરૂપાયો છે. જાનુના ભાઈ પૂંજો ફાતડ અને સીદીનાય સમલિંગી વહેવારને નિરૂપ્યો છે. જાનુ માટે, અન્ય માટે લગભગ ચોવીસેક

વાર વપરાયેલું 'મછાક'નું રૂપક પ્રતીકાત્મકતાની ધાર બુઢી કરી નાખે છે. જોકે, માથાફરેલ દીકરીની માનો બળાપો બોલીમાં આબાદ વ્યક્ત થયો છે. આમેય આખા સંગ્રહમાં બોલીમાંનાં આવાં તડતડિયાં સરવા કાને સાંભળવા જેવાં છે.

બીજી વાર્તા 'ઝરખ' પણ વર્તમાનમાંથી ભૂતકાળમાં જાય છે. લાખો હાડી ચમાર છે. પછી તે મેમણ શેઠના ડંગાનો કામદાર બની ગયો એને પત્ની, વતન કેમ છોડવાં પડ્યાં એની વીતકકથા 'ઝરખ' છે. એની પાસેથી હાડકાં ખરીદતો (સસ્તા ભાવે), એની પત્નીનો વાલેશરી, સસાના ગામનો હમીરો અને ઘોડીના પલાણ માટે લાખાને હેરાન કરતા ફતેખાંનું પ્રતીક 'ઝરખ' છે. ઝરખને જોતાં વેંત લાખો ફુંગરાતો. માછીવિસ્તારની દલિતસૃષ્ટિ અહીં નિરૂપાઈ છે. 'કળાનું ભોણ' કે 'રવાડ'ના કાસમ, ગની, મેમદની માફક આ વાર્તાના ફતેખાં દ્વારા એ વિસ્તારોના મુસ્લિમોનું એમની બોલીનું નિરૂપણ થયું છે. ફતેખાં ગામનો જમાદાર છે. ગામમાંથી નીકળે ત્યારે લાખાએ જોડા હાથમાં લેવાના, પાઘડી હાથમાં લેવાની. ફતેખાં સામે એને ચીડ છે. - 'ખેડુને કોહ હારુ સામડાં નથ્ય મળતાં ને ઈ લગામું હારુ બોકાહા નાંખેસ. લગામું બને નંઈ તંઈ લગી વાતેવાતે હડહડ ને સડસડ... ઘો ઘાલી આણે તો.' સ્વમાની લાખાને 'લાખો ફુલાણી' કહીને કોટવાળ ઠેકડી ઉડાવે છે. એક બાજુ હમીરા સાથે બાઈડી હળી ગઈનો પરિતાપ એમાં ફતેખાંનો ત્રાસ તે કંટાળેલો એ ફતેખાંને જ મારી બેસે છે. થાણામાં ખૂબ માર પડે છે. ગામ, પત્ની છોડીને તે દા'ડાનો લાખો નીકળી પડેલો. હમીરાના-કુરાઈના કામસંકેતો, એના લાખાના ચિત્તમાં પડતા ઘસરકાઓનું નિરૂપણ સરસ થયું છે. અહીં પણ 'ઝરખ'ને એકાધિકવાર રેખાંકિત કર્યા કરવાની લેખક-ચેષ્ટા(ચેડાં?) દેખાયા કરે છે. લાખાની કાળી મજૂરીના વર્ણનો આસ્વાદ્ય છે.

'ઓછાયો'માં મનોવૃત્તિનાં સંચલનો રસપ્રદ છે. કેન્દ્રમાં લાભુ છે. એના પતિને લાભુની બહેન સાથે જ સંબંધ હતો. હમીરાથી થયેલું એ સંતાન એટલે માધો. લાભુને દીકરો છે નહીં પણ દીકરીઓ છે. માધો લાભુને ત્યાં રહેવા આવે, મોટો થાય, હમીરા જેવી જ મોરછા.

તેથી લાભુ એનાથી આકર્ષાય, રહેંસાય. 'પાપ' ન થાય એ માટે પલીતાં કરે. હમીરા માધાથી ચિડાય. જાતીયતાના સંદર્ભે થતી તીવ્ર ઈર્ષ્યાનાં ચિત્રો અહીં છે. જેમ 'દિયાઈ મછાક'માં ગંગડીને સીદીની, 'ઝરખ'માં લાખાને હમીરાની, 'ઘામટ'માં ભીખાનો ઉકાની તેવી અહીં હમીરાને માધાની ઈર્ષ્યા છે. મનોહર ત્રિવેદીની 'પાઠડી' વાર્તા પણ રસિકજનોને યાદ હશે. હમીરો પોતાનો બાપ છે એ વાતથી જ અકળાતો માધો અને હમીરાના અવસાન પછી 'મારો... હમીરો...' કહીને માધાને લપેટાતી લાભુના કારણે મનોદ્વંદ્વની રસપ્રદ વાર્તા મળે છે.

'ભૂથર'માં પ્રવેશતાં જ હેમિંગવેનાં દરિયાઈ વર્ણનો યાદ આવે. ભૂથર એટલે તોતિંગ માછલી. શીળીના ચાંચવાળો લખમ ભૂથરને દીડી મેલતો નહીં. રાણી એની ભાભી છે. વિધવા છે. ઘણીની હયાતી કે સુખ વિનાની સ્ત્રીઓ આ સંગ્રહમાં ઘણી જ છે. સ્ત્રીઓની માફક પુરુષોનાંય શરીરવર્ણનો અત્યંત ઝીણવટથી થયાં છે. આ વાર્તાનો લખમ કે 'રવાડ'નો વિસરામ જ જોઈ લો. રાણી ભાભીના એક આક્રમણથી ડઘાઈને ભાગી ગયેલો લખમ ચાર વરસ હીજડાંની ટોળીમાં રહ્યો. ત્યાંની મશ્કરીઓથી કંટાળી ચાર વરસે ઘેર આવ્યો. નર-માદાના સંબંધનું નામ સાંભળતાં જ ભડકે. લખમ પણ માધાની જેમ અવૈધ સંતાન છે. 'રાણીનો અંબોડો તો માથા કરતાંય મોટો બંધાતો, પાકેલા કાળા ભક્ક તાડફળ જેવો' - આવી રાણી લખમને હાંસલ કરીને જ ઝંપે છે.

'ભોગવટો'માં મણિ નથુ નાગાથી નોખી થયેલી. એની એકલતા ખાળે છે. એની સખી ધનુ. નાથાનાગ સાથે ધનુ પ્રેમમાં પડી જાય છે. છતાં ધનુના એકાધિક પ્રયત્નો છતાં, નથુ-મણિ એક થઈ જાય છે ત્યારે વલવલતી ધનુ પાસે વાર્તા પૂરી થાય છે. જેની ઝંખના હોય તેને નહીં પામી શકવાનો રઘવાટ વાર્તાનો વિષય છે. જાતીય અતૃપ્તિ, એના કારણે થતાં દ્રેષ-ઈર્ષ્યા વાર્તાનું ભાવવિશ્વ છે. વાર્તામાં પ્રસ્તાર નિવારી શકાય તેવો છે. વાર્તાક્ષણ તરફ વાર્તા તીક્ષ્ણતાથી ગતિ કરતી નથી. 'નારિયેળી, તાડિયાનાં પાનાંનાં લાંબાલાંબા ઓળા.. કોક જોબનવંતી બાઈના ઓળા જેવા ઝૂલતા'તા.' જેવી

પંક્તિઓ આસ્વાદ્ય છે. 'ફિરંગી'માં પણ 'ભોગવટા'ની માફક સ્ત્રી-પુરુષના પરસ્પરના ઈજારાને તાકે છે. શાંતા કાળી કોયલ જેવી, મુક્તાનો ગૌર વર્ણ. મુગતા પરણેલી પણ ધણીમાં ઠરી નથી જ્યારે શાંતા પતિથી દૂર છે. આ બેઉ પાછી મોટીને ત્યાં રહેતા આઠમ પાછળ પડી છે. વાર્તામાં પોર્ટુગીઝો સાથેની લડાઈના સંદર્ભો આવે છે. આમ આઠમીને થતી રંજાડ, ચાબુક મારવા, વગેરે ઉપરાંત નાકાબંધીનાં ચિત્રોચ સમાંતરે છે. ભારતીય લોક સાથેના તંગ/રસપ્રદ સંબંધોય અહીં આલેખાયા છે. આઠમ પોર્ટુગીઝ-દેશીનું સંતાન છે. દીવનું સંસ્થાન આઝાદ થયું ત્યારનો ઇતિહાસ વાર્તામાં સરળતાથી પરોવાયો છે. શાંતા, મુગતાના બદલે ભનુથી દૂર રહેવાની ઇચ્છાવાળો આઠમ ભનુથી ભોગવાતો જાય એવી સંકુલતા પાસે વાર્તા પૂરી થાય છે. 'ફિરંગી'માં વાર્તાક્ષણ સાંપડી નથી. જાતીય અતૃપ્તિના બળાપાનાં ભરતી-ઓટ આલેખવાની લેખકની હથોટીનો અહીં ખ્યાલ આવે છે.

સંગ્રહની યાદગાર વાર્તા છે - 'ધામટ'. રાજી ભીખા માલમની ઘરવાળી. રાજીએ બારપંદરના ઉકાને કામે રાખેલો. ભીખો માલમ બારપંદર વરસેય પાછો ફર્યો નથી. જુવાન ઉકો રાજીને ઝંખે છે. ખેતીવાડી, પડી બધું સંભાળે છે. રાજીય ઉકાથી રાજી છે, પણ અવઢવ છે. જ્યાં ઉકો-રાજી પરણવાનાં હોય છે ત્યાં જ ભીખાનું આગમન થાય છે. પરદેશમાં 'સીદીકીયું' રાખી બેઠેલો ભીખો ઉકાથી અકળાય. ભીખાના આગમનથી ઉકાને અવગણના જેવું લાગવા માંડે. ઉકો વીફરે, દારૂ પી ચિક્કાર, પડી લઈને રાતે દરિયામાં નીકળી પડે. ફસાઈને મરે. ઉકાની, રાજીની, ભીખાની અકળામણનાં મનોસંચલનો આ વાર્તાનું રસપ્રદ સ્થાન છે.

ભીખો પરદેશથી આવ્યો એટલી ઉકા-રાજીની રોજિંદી જિંદગી ફરી. એમાંય ભીખો ટોણાં મારે. ભીખાને શીરો ખવડાવડતી રાજી, ભીખાના સાગિયા ખાટલે રાજીની ચૂડલીઓનો રણકાર ઉકો જીરવી શકતો નથી. બસરાઈ ફૂકડીને લાત મારે, સરગવાની ડાળ બટકી નાખે, સાથીદારોને ય ગાળો દે, ઘેલસફ્ફાં, ખાંભી મંડાણાવ, કાયાભાંગલાવ... વગેરે. ભીખા દ્વારા ઉકાનું સત્તાભષ્ટ થવું ઉકા માટે અસહ્ય છે. ધણી આવ્યાથી

સોળ શણગાર સજેલી રાજી ઉકાથી જિરવાતી નથી. ઉકો વંકાયો છે એની રાજીને ખબર છે. તેથી એ મનાવવાની કોશિશ કરે છે. પણ ત્યારેય ભીખો ટોણાં મારે છે ત્યારે તંગ ભાવક્ષણને બોલીમાં (પૃ. ૧૫૩) બળકટ અભિવ્યક્તિ મળી છે. - પાત્રક્રિયાઓ, બોલી આ બેઉ વડે સંવેદનાને તીક્ષ્ણ બનાવવામાં આવી છે. રાજી ભીખાને કહે છે. 'તારો બતેલો ગાનમાં ઘાલી ખખાર તું. ભરવા ભુત. મારો લાખ ટકાનો ઉકો હુકાની. ઈ અવરા સોંકરાયેં સ વાડીને પડીને મુને હાંસવીસ. ઈનું કુન્ન સે બીસાકરાનું? ઈવાનાં નિહાકા લાગહે તી નખોદ નિખરી ઝાહે તારું.' 'ધામટ' સરસ મનોવૈજ્ઞાનિક વાર્તા છે. વળી, સંવાદોનું, ક્રિયાઓનું પ્રાધાન્ય હોવાથી ફિલ્મ પણ સરસ બની શકે. નીતિવાન છતાં નર્ચ માનવીય પાત્રો.

'દરિયાઈ કાગડો'માં જાતીયતાનો પ્રશ્ન જ કેન્દ્રમાં છે. વાર્તા હિંસાકેન્દ્રી(વાયોલંટ) છે. રામો મોટો એકાકી છે. એની બે પુત્રવધૂઓ - ધની કાળી, હોમી રૂપાળી. હોમીની માને પોર્ટુગીસ સાથે સંબંધ હતો. પિસરામ હોમીનો ધણી. ધની પ્રત્યે એને આકર્ષણ, હોમીને સીદી તરફ. રામો મોટાનો ડોળો બે પુત્રવધૂ તરફ. પિસરામ ધનીને ભોગવે છે તે વેળાનો હોમી/રામા મોટાનો વલોપાત રસપ્રદ છે. સીદી આવે ત્યારે પિસરામ-હોમી, ધની-સીદી કામકીડામાં મત્ત હોય ત્યારે રામા મોટાના પુનઃવલોપાત પાસે વાર્તા પૂરી થાય છે. ભાભી સાથેના લગ્નેતર સંબંધનો ઓથાર વિસરામને આરંભે પીડે છે. દરિયાઈ કાગડાનો રૂપકાત્મક વિનિયોગ થયો છે.

'ભૂથર'ની અડોઅડ દિયરવટ્ટને આલેખતી 'બોકાહો' વાર્તા છે. પરસ્પરને ઝંખતા માણસોને સંબંધોના આટાવાટા આંતરતા હોય ત્યારે રચાતી મનોસંકુલતા સાથે આવી વાર્તા પનારો પાડે છે. લખમ-રાણીની જેમ અહીં પાની-પિસરામ છે. પલીતાંના ઓથારમાં વિસરામ જીવ ખોઈ બેસે છે. 'ધામટ'ની માફક 'કળાનું ભોણ' સંગ્રહની યાદગાર વાર્તા બની રહે છે. સાવકી મા ફાતુ ગફારને ભોગવે છે. ત્રફારનો બાપ કાસમ બકાલ જ્યારે આ જાણી જાય છે ત્યારે એને થતી અસહ્ય મનોવેદનાને અહીં કળાત્મકરૂપ મળ્યું છે. કેવળ પાત્રની 'ક્રિયાઓ' વડે જ પાત્રની અંદર વમળાતી

વેદનાને સાકાર કરી આપવાનું નાઝીરને ફાવે છે. ઉન્મત્ત બનેલા ઉકા કે કાસમને વાર્તાન્તે આ રીતે જોઈ શકાય. મુસ્લિમ બોલીની કડવાશ-મીઠાશનો આ વાર્તામાં સર્વાધિક પરિચય થાય છે. પોતાની પ્રથમ પત્ની રતન ગામના શેઠ અબ્દુલા સાથે સંબંધ ધરાવતી એવું સાંભળેલું તે અબ્દુલાને તો કાસમ બકાલે રસ્તા વચ્ચે ઢસડેલો તે મરી ગયો. ફાતુ-ગફુરના સંબંધે એ આવું કરતી શકતો નથી.

‘રવાડ’માં ગની માલમને ઝંખતી, પ્રતીક્ષતી હાંસીને છેવટે મમઘા સાથે પરણવું પડે છે. ગની માલમ આવે છે અને એને કૂતરું કરડતાં હડકવા થાય છે, એ મૃત્યુ પામે છે. પોતે ઝંખેલા પુરુષની આ વિકટ સ્થિતિમાં ઓથે આપતી હાંસી આ વાર્તામાં નિરૂપાઈ છે. અમીનાબાલાને અલી સાથે સંબંધ હતો. ગની માલમ આ અલી ભત્રીજો થાય. અમીનાબાલાને ગની માલમમાં અલી દેખાય. તેની ગનીની માવજત કરતાં હાંસી, અમીનાબાલાની માનસિકતા જુદીજુદી છે. બેઉના વિલાપનું આંતરિક કારણ જુદુંજુદું છે. જાતીયતા સિવાયનાં સંવેદનોય નાઝીર કુશળતાથી આલેખી શકે છે એનો આ વાર્તા નમૂનો છે. ‘આગળો’માં માથાફરેલ રામીમાહીને તડના બાપુનો સંગ્રાથ હતો. અપરિણિત રામીનું સંતાન મણિ એનું પરિણામ તડના બાપુની જગાએ નવા મહેતાજી તરીકે બાપુનો દીકરો આવ્યો. ત્યારે રામીનું એનામાં બાપુની મોરછા ભાળી મોહાવું

અને મણિ પ્રત્યે મહેતાજી, મહેતાજી પ્રત્યે મણિનું આકર્ષાવું અડોઅડ મૂકીને - ‘મારી ચંપાનો વર’(ઉમાશંકર જોશી) વાર્તા જેવી વાર્તા નિપજાવી છે.

‘ઢાલકાયબો’માં નગાજણને સંતાન નહીં આપી શકતી કડવી નગાજણને નાથી સાથે વરાવે છે. નાથી ગર્ભવતી બને છે. નગાજણથી નહીં પણ નગાજણને ત્યાં કામે રાખેલા મેરૂથી. જે મેરૂને કડવી પણ ઝંખતી હતી. જાતીયતાથી અતૃપ્ત સ્ત્રીઓ વિકલ્પોથી શરીર/મનને ઢબૂરતી સંગ્રહમાં વિશેષ છે. ઢાલ-કાયબો દરિયામાં રહે પણ ઈંડાં છંટમાં મેલે એ ઘટનાને અહીં પ્રતીકરૂપે લેવાઈ છે.

ટૂંકમાં, વાર્તાકાર પાસે તાજા, ફળફળતા અનુભવોની મૂડી છે, માનવમનની માર્મિક સંકુલતાની પરખ છે, બાહ્ય વાસ્તવિકતાની ઝીણી જાણકારી છે. પ્રતીકો વાપરવાનો ઉત્સાહ જરા વધુ હોવાથી એની ધાર બૂઝી થઈને રૂપકમાં ફેરવાઈ જાય છે. ભાવકો માટે બોલી જરાક પાણીપાતળી કરી શકાય તો કંઈ ખાટું-મોળું નહીં બને. પ્રસ્તાર પર લાદી શકાય એવા સંયમની જરૂર છે. આવું થાય તો વાર્તા વધુ કળાવાન બનશે. દરિયાનો વાર્તાકાર છે, દરિયામાં ઊંડાણ અને વ્યાપ બેઉ હોય છે, કેવળ જાતીયતાની જ નહીં અનેક ભાવસંવેદનોની વિપુલ વાર્તાઓ નાઝીર પાસે હશે જ. પ્રતીક્ષા છે. ‘ઢાલકાયબો’ માંથી પસાર થતાં એક મૌલિક અવાજને સાંભળ્યાની પ્રતીતિમાં આપણે સહુ સામેલ થઈશું.

બરેબસ (પાર લાજરકિવસ્ટ) - અનુ. દિનેશ દલાલ ગુજરાતી લહેજા-લહેકા સાથેનો અનુવાદ

ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૦. રૂ. ૧૫૩, રૂ. ૯૦.

જનાન્તિક શુક્લ

પાર લાજરકિવસ્ટ(૧૮૯૧-૧૯૭૪) સ્વીડીશ ભાષાના મહત્ત્વના સર્જક. તેમણે કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, કલાવિવેચન અને સિદ્ધાન્તચર્ચા ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. ‘બરેબસ’ નવલકથા માટે તેમને ૧૯૫૧માં નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું હતું. આ નવલકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ દિનેશ દલાલ પાસેથી મળે છે.

પાર લાજરકિવસ્ટની કૃતિઓમાં ધાર્મિક સંસ્કારોની

સ્પષ્ટ છાપ જોઈ શકાય છે. તેમની કૃતિઓનો પ્રધાન સૂર ‘માનવીના અસ્તિત્વની મૂળભૂત પરિસ્થિતિઓ અને એ પરિસ્થિતિઓમાંથી મુક્તિની શક્યતાઓ’ રહ્યો છે. ‘બરેબસ’માં પણ આ સૂર સાંભળી શકાય છે. બરેબસ શૂળી પર ચડતાં માંડ બચ્યો છે. તેણે સજામાંથી મુક્તિ મેળવી છે. પણ ખરેખર તે મુક્ત થતો નથી. પોતાને બદલે જિસસને કોસ પર ચડાવવામાં આવ્યા તે ઘટના

જીવનભર તેને માનસિક પરિતાપ આપતી રહે છે. જિસસ પ્રત્યે શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, આસ્થા-અનાસ્થા વચ્ચે કથાનાયક ઝોલાં ખાય છે અને પોતાની સ્વીકૃતિ માટે ઝઝૂમતો રહે છે. બરેબસના પાત્ર દ્વારા માનવનિયતિ અને ઈશ્વરીય તત્ત્વના પરસ્પરના સંબંધને સમજવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

લાજરક્રિવિસ્ટને બરેબસનું કથાબીજ 'બાઈબલ'ના 'નવા કરાર'માંથી મળે છે. ઈસુના ચાર શિષ્યો માર્ક, માથ્થી, લૂક અને યોહાન રચિત 'શુભ સંદેશ' નામે ઓળખાતા ચાર ગ્રંથોમાં ઈસુના જીવન, ઉપદેશ, કુસારોહણ અને પુનરુત્થાનની કથા અલગઅલગ શબ્દોમાં આલેખાઈ છે. જિસસના કુસારોહણના પ્રસંગ વખતે બરેબસનો સંદર્ભ આવે છે. શાસ્ત્રીઓ અને પુરોહિતો જિસસની વધતી લોકચાહનાથી ભયમાં મુકાયા છે. તેઓએ જિસસને કોસ પર ચડાવવાની યોજના બનાવી છે. પાસઓવરનું પર્વ હોવાથી તેમણે એક કેદીને છોડવો પડે એમ છે. તેઓ ખૂની, લૂંટારા બરેબસને છોડી મૂકે છે, જિસસને કોસ પર ચડાવે છે. આટલા જ સંદર્ભનો આધાર લઈ લાજરક્રિવિસ્ટ કથાની માંડણી કરે છે. લાભશંકર ઠાકર 'બરેબસ' નવલકથાના સંદર્ભમાં કહે છે, 'નવલકથા ખ્યાતવૃત્તની મર્યાદાથી મુક્ત છે એટલું જ નહિ, તેનું પ્રાણતત્ત્વ કલ્પના છે.'²

નવલકથામાં કેમેરા જિસસને બદલે બરેબસ પર મંડાયો છે, અને તેનું ફોકસિંગ બરેબસના મનોવિશ્વ પર યોગ્ય રીતે થયું છે. ઈસુવધનો સાક્ષી બરેબસ માને છે કે પોતે તે અનુભવને ભૂલી જશે, પણ એ ઘટના તેને કોરી ખાય છે. અને 'તેનું શેષ જીવન ઈસુસાપેક્ષ બની જાય છે.'³

રોમન ગવર્નર જ્યારે બરેબસને ગળામાં પહેરેલી તકતી પર કોતરાયેલા નિશાન વિશે પૂછે છે ત્યારે બરેબસનો ઉત્તર તેના મનને સમજવામાં મદદરૂપ બને છે.

I want to believe (p. 106)

મારે તેમાં (?) શ્રદ્ધા રાખવી છે. (અનુ. પૃ. ૧૦૯)

બરેબસને જિસસમાં શ્રદ્ધા નથી બેઠી કારણ તે સતત વિચારતો રહ્યો કે બધાનો તારણહાર દયનીય હાલતમાં શૂળી પર શા માટે ચડે? લોકો જ્યારે ફાટેલા હોઠવાળી છોકરીને પથરા મારતા હતા ત્યારે તે

છોકરીની મદદે કેમ ન આવ્યો? પોતાની જાતને ગુલામોનો બેલી કહેતો જિસસ શા માટે ખાણમજૂરોને અસહ્ય ગુલામીમાં સબડાવે છે? બરેબસના ઇશ્વરસંબંધી આ વિચારો આજે પણ એટલા જ પ્રસ્તુત બની રહે છે. બરેબસ નથી ચિંતક કે નથી પુરોહિત. એ તો છે ગુલામીમાં સબડતો લૂંટારાઓની ટોળકીનો સરદાર. કથામાં તેનું મનોમંથન આસ્વાદ્ય રીતે રજૂ થયું છે.

નવલકથામાં ફાટેલા હોઠ વાળી છોકરી અને સહાક એ બે પાત્રો વારાફરતી ઊભરે છે. તેઓ બરેબસના પાત્રને ઓપ આપવામાં મદદરૂપ થાય છે. તેઓ બરેબસના મનમાં જિસસ પ્રત્યે શ્રદ્ધા જન્માવી શકતાં નથી. પણ બંનેના મૃત્યુ પછીથી બરેબસને થયેલ આત્મપ્રતીતિ તેના મનમાં જિસસ પ્રત્યે આસ્થા પેદા કરે છે. તે પોતાને જિસસનો અનુયાયી સાબિત કરવામાં રોમના રાજા સિઝરની યોજનામાં સપડાય છે. અને તેને 'ક્રિશ્ચિયન' તરીકે વધસ્તંભ પર ચડાવાય છે. બરેબસ છેલ્લે બોલી ઊઠે છે :

'હું મારો આત્મા તારે શરણે ધરું છું.' અહીં 'તારે' સર્વનામમાં મૃત્યુની સાથે જિસસનો સંદર્ભ પણ સહજ રીતે જોડાઈ જાય છે.

નવલકથા નથી પૂર્ણતઃ પૌરાણિક કે નથી કાલ્પનિક. આ દરેક તત્ત્વ વાચક સમક્ષ કલવાઈને આવે છે. એ એની વિશેષતા છે. નવલકથાનું વાતાવરણ એ સમયનું છે જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મ તરીકે સ્વીકૃત નહોતો થયો, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વાડાબંધી નહોતી પ્રવેશી અને જ્યારે શાસકો ગુલામોને પોતાની જાગીર ગણાવતા, ગુલામોને મન શાસક જ ભગવાન હતો. કથા તો વર્ષો પહેલાંની છે પણ તેની પ્રસ્તુતતા ઘટતી નથી. ધર્મની વાડાબંધી, જડતા ઉત્તરોત્તર વધી રહી છે. ગુલામીની પ્રથા એક યા બીજા સ્વરૂપે ચાલુ રહી છે. આજના શાસકો અને રોમના રાજા સિઝરમાં કોઈ તફાવત નથી. સિઝર રોમને સળગાવવા ક્રિશ્ચિયનોનો ઉપયોગ કરે છે. પછી તેમને વધસ્તંભ પર ચડાવે છે. ને આજનો શાસક?

•

દિનેશ દલાલે આ નવલકથાનો ગુજરાતી લહેજા-લહેકા સાથેનો અનુવાદ રસાળ શૈલીમાં સંપડાવી આપ્યો છે.

અનુવાદમાં ઠેરઠેર દિનેશ દલાલની સર્જકતાનો સ્પર્શ વાચકને મળે છે. અનુવાદક તરીકેની એમની સૂઝ પ્રથમ પૃષ્ઠથી જ દેખાઈ આવે છે.

A man was standing with his eyes riverted on the dying man...(p.1)

છેલ્લા ત્રાસ લેતા માણસ સામે ખોડાયેલી નજરે એ ઊભો હતો (પૃ. ૧)

'eyes riverted'નો અનુવાદ 'ખોડાયેલી નજર' કેટલો બધો ઉચિત લાગે છે.

Crucified man cried in a loud voice. (p.5)

શૂળીએ ચઢાવેલો માણસ મોટેથી પોકારી ઊઠ્યો(પૃ.૬)

'cry' ક્રિયાપદનો અનુવાદ પોકારવું જિસસના સંદર્ભમાં વધુ અર્થપ્રદ લાગે છે.

અનુવાદકની સૂઝને કારણે નવલકથાની પરાઈ પૃષ્ઠભૂમિ પણ પરાઈ લાગતી નથી.

It was clear that he would soon give up the ghost.(p.5)

એ તો દીવા જેવું ચોખ્ખું હતું કે હવે તેના રામ રમવામાં વાર નથી.(પૃ.૬)

અહીં - give up the ghost પ્રયોગનો 'રામ રમવામાં વાર નથી.' અનુવાદ પોતીકો લાગે છે.

આવા અનેક ગુજરાતી શબ્દપ્રયોગો વાચકને અનુવાદમાં ઠેરઠેર મળશે.

They expressed themselves so foolishly(p.36)

તેમનું સમજાવવું અગડંબગડં જેવું હતું. (પૃ.૩૯)

It Would soon wear off (p. 69)

આ બધું જલદી થાળે પડશે. (પૃ. ૭૩)

અનુવાદક કેટલીક જગ્યાએ ચૂકી પણ ગયા છે: only once, when they plundered a wagon with thithes from Jerich region for the high priest, did he run completely amuck and cut down the two men from the temple who were escorting it.(69)

'જ્યારે તેઓ જેરીકો પ્રદેશમાંથી ખ્રિસ્તી પાદરીનું દસમો ભાગ ભરેલું ગાડું લૂંટીને લાવ્યા ત્યારે આ ગાડું સાચવીને ચાલતા મંદિરના બે ચોકીદારોની એણે સાવ ગાંડાતૂર બનીને હત્યા કરી હતી.'(પૃ. ૭૪)

આખા વાક્યમાં અંગ્રેજી વાક્યરચનાની લઢણ જોઈ શકાય છે. ઉપરાંત વાક્યનું ઉત્તર પદ ક્લિષ્ટ બન્યું

છે. જો અનુવાદ આમ થાય તો કદાચ વાક્ય સુગમ બને છે.

'... એણે સાવ ગાંડાતૂર બનીને ગાડાનું રક્ષણ કરનાર મંદિરના બે માણસોની હત્યા કરી હતી'

અનુવાદક એકાદ જગ્યાએ અંગ્રેજી વાક્યરચનાને ગુજરાતીમાં ઢાળી શક્યા નથી :

'...to which the nobility had themseleves carried in costly, gilded litters to worship each his own—when they did not prefer the luxury shops in Via Sacra or one of the resplendent baths' (p.115)

'જ્યારે વીઆ સાક્રાની વૈભવી દુકાનોમાં અથવા આંખને આંજી દેતા સ્નાનાગારમાં ન દેખાતા ત્યારે ધનવાનો ઝગમગારા મારતી સોનારૂપાની પાલખીઓમાં બેસી દરેક જણ પોતાપોતાના ભગવાનને પૂજવા જતા.'(પૃ. ૧૧૮)

વાક્યને ગુજરાતીમાં આ રીતે ઢાળ્યું હોય તો ક્લિષ્ટ બનતું અટકે છે :

'ધનવાનો વીઆ સાક્રાની વૈભવી દુકાનોમાં અથવા આંખને આંજી દેતા સ્નાનાગારમાં ન દેખાતા ત્યારે તેઓ સોનારૂપાની પાલખીઓમાં બેસીને પોતપોતાના ભગવાનને પૂજવા જતા.'

આ ઉપરાંત ક્યાંક એકાદ જગ્યાએ શબ્દપ્રયોગ અનુવાદકની નજરબહાર ગયો છે. એવું જણાય છે. emaciated young man(p. 27)નો અનુવાદ 'હાડકાં કાઢેલો યુવાન' (પૃ. ૩૨) કઢંગો લાગે છે. તેને બદલે 'કૃશકાય યુવાન' યોજી શકાય?

I want to believe (p.106) વાક્યનો અનુવાદ કરવામાં અનુવાદક થાપ ખાઈ ગયેલા જણાય. તેમણે વાક્યનો અનુવાદ 'મારે તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી છે.' (પૃ. ૧૦૯) એવો કર્યો છે. અહીં 'તે' સર્વનામ વ્યક્તિ માટે વપરાયું છે. નહીં કે વસ્તુ માટે. તેથી અનુવાદ આમ થવો જોઈએ એવું આ સમીક્ષકનું માનવું છે : 'મારે તેનામાં શ્રદ્ધા રાખવી છે.'

આવાં નાનાં સ્થાનોને બાદ કરતાં અનુવાદ વાચક માટે આનંદદાયક અનુભવ બની રહે છે. દિનેશ દલાલનો નવલકથા-અનુવાદનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે. છતાં તેઓ મહદંશે તેમાં સફળ થયા છે.

'બરેબસ'નું મુદ્રણ અને મુદ્રણસજ્જા સુધડ સુંદર થયાં છે. અનુવાદક પોતે કલાકાર છે અને સારાં મુખપૃષ્ઠ

- વગેરે પ્રકારનાં એમનાં નિરીક્ષણો અરુણાબહેનની સૂક્ષ્મ વિવેચકદષ્ટિ બતાવે છે.

'લોકસાહિત્ય' વિષયક બીજા ખંડના લેખો એમના અધ્યાપનકાર્યનું ઘોતક પરિણામ છે. મેઘાણી પછી લોકગીત અને લોકકથાના સંપાદનક્ષેત્રે થયેલાં કાર્યોનો એમણે અભ્યાસમૂલક પરિચય કરાવ્યો છે ને એમાં પુષ્કર ચંદરવાકર, જયમલ્લ પરમાર, શાંતિભાઈ આચાર્ય, ભગવાનદાસ પટેલ આદિનું પ્રદાન સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. અન્ય લેખોમાં હરિવલ્લભ ભાયાણી અને કનુભાઈ જાનીના લોકસાહિત્ય-અધ્યયનને, એમના ગ્રંથોની સમીક્ષાઓ દ્વારા, નોંધી આપ્યું છે. સામગ્રી-આયોજનના કૌશલનો અહીં પણ સરસ પરિચય થાય છે.

'નારીચેતના અને સાહિત્ય' એ ત્રીજા ખંડના લેખોમાં વર્જિનિયા વૂલ્ફકૃત 'પોતાનો ઓરડો', આશાપૂર્ણા દેવીની 'પ્રથમ પ્રતિશ્રુતિ' એલીસ વૉકરની 'ધ કલર પરપલ' અને એયન રાન્ડની 'વી ધ લીર્વીંગ' કૃતિઓની પૂરી સમીક્ષાત્મક ને છતાં તે પુસ્તક વાંચવાની જિજ્ઞાસા જગાડનારી રસદર્શી વિવેચના છે. આ સમીક્ષાઓની વચ્ચે મુકાયેલો (ખંડના આરંભે કેમ નહીં?) લેખ 'આધુનિકોત્તર નવલિકા : નારીવાદ સંદર્ભે' એવી સ્પૃહા જગાડે છે કે નારીવાદી વિષયની વાર્તાઓનું સંપાદન કરીને અરુણાબહેને એની ભૂમિકારૂપે આ સમદ્ધ લેખ મૂકવો જોઈતો હતો. આ વિષયને આલેખનારાં ચિત્રકારો, એ વિષયનાં ચિત્રપટો, આ વિષયની પૂર્વઆધુનિક ગુજરાતી વાર્તાઓ એ બધાના સંદર્ભોની ભૂમિકા સાથે એમણે ગુજરાતી નારીવાદી નવલિકાઓનો પરિચય કરાવ્યો છે. ગુજરાતી વાર્તાઓથી એ પ્રસન્ન તો છે, હજુ સંતુષ્ટ નથી કેમકે, 'ડોલ્સહાઉસ' જેવામાં કે પછી અમૃતા પ્રીતમ, મહાશ્વેતા દેવી, ઇસ્મત ચુગતાઈ, સુનીતા દેશપાંડે અને દલિપ કૌર જેવી ભારતીય લેખિકાઓનાં સર્જનોમાં જે સમૃદ્ધિ છે તે કંઈક આપણી કથાઓમાં ખૂટે છે, અનુભવની રીત તેમજ નિરૂપણની અસરકારકતાની રીતે - એ એમણે નોંધ્યું જ છે.

છેલ્લા વિભાગમાં દયારામ, સુંદરમ્, ઉમાશંકરની કવિતા વિશે; 'હિંદુસ્તાન મધ્યેનું ઝૂંપડું' નવલકથા અને 'લોહીનું ટીપું' વાર્તાકૃતિ વિશેના લેખ છે. એની આસ્વાદદર્શિતા સરસ છે પણ ઉપરના ત્રણ મહત્વના

વિષયો પરના સુઆયોજિત લેખોના પુસ્તકમાં આવો પ્રકીર્ણ વિભાગ છૂટો ને ઝાંખો લાગે છે.

અરુણા બક્ષીનાં લખાણોમાં પરિશ્રમપૂર્વકની અભ્યાસશીલતા છે, લખાવટમાં પ્રૌઢિ અને ચુસ્તી છે પણ વિશ્લેષણમૂલકતા કંઈક આછી છે. અહીં, અભ્યાસલેખોમાં, અનિવાર્ય એવાં સંદર્ભનોંધો કે સંદર્ભસૂચિની ગેરહાજરી કંઠે છે. લેખોના પૂર્વપ્રકાશનની વિગતો અને ગ્રંથને અંતે સૂચિ જેવી આવશ્યક વિગતો પણ અહીં નથી. એમનો હવે પછીનો ગ્રંથ આવી સજજતાઓના ઉમેરાવાળો હોય એવું ઇચ્છીએ.

- રમણ સોની

ભાષાશાસ્ત્રની કેડીએ - ઊર્મિ દેસાઈ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ ૨૦૦૧, ૩. ૩૪૦, રૂ. ૧૭૫

ઊર્મિ દેસાઈની ગુજરાતી ભાષા અંગેની સૂઝમાં પારંપરિક વ્યાકરણકાર અને આજનો ભાષાશાસ્ત્રી-એ બંનેનો સુમેળ થયેલો છે. એમના ગુરુ હરિવલ્લભ ભાયાણીની પ્રણાલિકાની યાદ અપાવે એવું વિત્ત ગુજરાતી વ્યાકરણ ઉપરનાં એમનાં લખાણોમાં છે. વ્યાકરણનો પરંપરાગત અભ્યાસ એટલે ભાષાશાસ્ત્ર નહીં એમ ઊર્મિ દેસાઈ ભલે કહે પરંતુ પારંપરિક જ્ઞાનથી તદ્દન વંચિત રહેનારા ભાષાશાસ્ત્રીઓ જ્યાંજ્યાં ભાષાના મૂળ સુધી પહોંચવું અનિવાર્ય હોય ત્યાં દષ્ટિ પણ નાખી શકતા નથી અને પરિણામે સામગ્રીનો અભ્યાસ અધૂરો રહે છે. પરંતુ આવી સ્થિતિ ઊર્મિ દેસાઈ જેવાની તો થાય નહીં

આ પુસ્તકના પાંચ ખંડમાંથી માત્ર ખંડ-૨નાં લખાણો ભાષાશાસ્ત્રીની દષ્ટિએ સમીક્ષા માંગી શકે. અન્ય ખંડોનાં એકાદ-બે લખાણો છોડી દેતાં બાકીના કાંતો આકાશવાણી, સમાચારપત્ર કે બિનભાષાશાસ્ત્રીય માસિક કે પિરીયોડિકલ માટે લખાયેલાં હોઈ તેનો વાચક વર્ગ પણ સામાન્ય જિજ્ઞાસુ (lay person) હોય.

ખંડ-૧નાં પહેલાં પાંચ પ્રકરણો તથા પ્રકરણ-૮ અને ૯ સંદર્ભ માટેની માહિતી પૂરી પાડે એવાં છે. પ્રકરણ-૬ અને ૭માં ધ્વનિપરિવર્તન અને અર્થપરિવર્તન ટૂંકમાં સમજાવ્યાં છે. માત્ર ૧૦મું પ્રકરણ આ ખંડમાં બંધબેસતું નથી. અહીં ટેગમેનિક્સ ('રચનાઘટકવિજ્ઞાન')ને

ગુજરાતી ઉદાહરણો આપી સમજાવ્યું છે. કેનિથ પાઈકના આ સિદ્ધાંતોને ગુજરાતીમાં મૂકવાનો આ પહેલો અને છેલ્લો પ્રયાસ છે.

ખંડ-૩માં ૨૨મા પ્રકરણ સિવાયના લેખો 'ભાષાશાસ્ત્ર'ના ચોકઠામાં નહિ પણ સામયિક લેખો journalistic writingના પ્રકારમાં આવે. ૨૨મું પ્રકરણ એક અત્યંત સૂચક અને ધોરણાત્મકતા સ્થાપક, શિસ્ત અને દિશાનિર્દેશક, ગુજરાતીને પ્રેમ કરનાર બધાં માટે સધિયારો આપનાર બને છે. અત્યંત ક્ષોભ ઊભો કરનાર, દુઃખદાયક અને જોડણીને ધક્કો મારતી પ્રવૃત્તિ કરનાર, ગુજરાતીને ધોરણથી વિમુખ કરનાર પ્રજાની સામે દીવાદાંડી સમું આ પ્રકરણ છે. જોડણીકોશના કેટલાક દોષ સુધારી તેને કઈ રીતે ભાષાશાસ્ત્રીય દષ્ટિએ ભાષા-આયોજન(language-planning) કરવામાં ઉપયુક્ત કરી શકાય તેનો વ્યવસ્થિત દાખલો આ પ્રકરણ પૂરો પાડે છે. ઊર્મિ દેસાઈ એવું કશુંક પૂર્ણતયા કરે તો ગુજરાતી ભાષા અને એની આવનાર પેઢીઓ એમની ઉપકૃત રહેશે.

ખંડ-૪ એખાઈડ લિંગ્વિસ્ટીક્સનાં કેટલાંક પાસાંઓનો પરિચય આપે છે. એ ખંડ-૫માં પ્રબોધ પંડિત તથા સુનીતિકુમાર ચેટરજીને નિવાપાંજલિ આપતા લેખો છે. ભારતના સમાજલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં પંડિતે કરેલા પાયાના કામનો બહુ વ્યવસ્થિત રીતે પરિચય અહીં આપ્યો છે.

ખંડ-૨ને વધારે મહત્ત્વ એટલા માટે આપવું જરૂરી છે કે એમાં ઊર્મિ દેસાઈનું નિજી સંશોધન આપણને મળે છે. ૧૧મું પ્રકરણ ટેગમેનિક્સના ઢાંચામાં સકર્મકતાનું પૃથક્કરણ કરી ગુજરાતીના આ સંઘટનને સમજાવે છે. સકર્મકતાને ધ્યાનમાં રાખી દ્વિઅકર્મકની વિભાવના એમણે કાળજીપૂર્વક અને વ્યવસ્થિત ઉદાહરણો આપી સમજાવી છે. એમની ભાષાસૂઝ, વ્યાકરણસૂઝ, એમના 'intuitive performances' દ્વારા મળે છે. આ અત્યંત દુષ્કર કામ છે. એક રીતે જોતાં ઊર્મિ દેસાઈની ભાષાસૂઝ તાર્કિક રીતે સ્વીકાર્ય વાક્યો વિભાવનાની સંપુષ્ટિ માટે આપી શકે છે તે જ સૌથી અનિવાર્ય એવી જરૂરિયાત કોઈ પણ વ્યાકરણકાર માટે હોય છે. પછી તે પાણિનિ હોય કે ચોમ્સ્કી હોય.

૧૨મા પ્રકરણમાંનું ગુજરાતીનાં ક્રિયારૂપોનું અર્થવિચારાત્મક વિવરણ યાકોબ્સનના સિમેન્ટિક્સના વિવરણના મોડેલ ઉપર આધારિત છે. એમનું પુસ્તક 'Shifters verbal categories and the Russian verbs'માં અવસ્થા અને કાળનું વિવરણ છે એ પારંપરિક વ્યાકરણોમાં પણ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. અને સિમેન્ટિક્સનું સિન્ટેક્સ સમજાવવામાં કેટલું અને કેવું સ્થાન છે તે આ મોડેલના અભ્યાસ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

વાક્યરચના વાક્યબંધારણ અને અર્થવિચારનો એકબીજા સાથેનો અવિભાજ્ય સંબંધ હોય છે તે આ મોડેલમાં દર્શાવાયું છે.

પ્રકરણ ૧૬માં આખ્યાતિક સમાસોને અને તેના ભાગરૂપે આપેલા કૃદન્તના સમાસોને પણ વૃક્ષાકૃતિ દ્વારા જુદા પાડી સમજાવ્યા છે. પ્રકરણ-૧૭માં દ્વિરુક્ત પ્રયોગોના જુદાજુદા પ્રકારો ઉદાહરણ દ્વારા બતાવ્યા છે અને પ્રકરણ ૧૮માં ગુજરાતીની કર્તરિ-કર્મણિ રચનાઓ ઉદાહરણ સાથે સમજાવી છે.

આ પ્રકરણો વધારે વિસ્તારથી લખી શકાયાં હોત. આ ખંડના લેખો ઉપર જ વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી એક નાની પુસ્તિકા ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે મૂકી હોત તો વધુ ઉપયુક્ત પ્રદાન થાત. અલબત્ત, આ પુસ્તકથી 'ભાષા' વિશે ભાષાશાસ્ત્રની દષ્ટિએ લખાયેલાં પુસ્તકોમાં મહત્ત્વનો ઉમેરો થાય છે.

- ભારતી મોદી

પરિચય પુસ્તિકા(૧૦૮૧થી ૧૦૮૯) : પરિચય ટ્રસ્ટ પરિચય ટ્રસ્ટ, મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ, ચર્નારોડ(પશ્ચિમ),મુંબઈ, ૨૦૦૪, દરેક પુસ્તિકા : કા.૩૨, રૂ.૬.

પરિચય ટ્રસ્ટે ૪૫ વર્ષ જેટલા લાંબા સમયગાળાથી વિભિન્ન રસ-રુચિ ધરાવતા વાચકોને વિવિધ વિદ્યાશાખાઓની પાયાની માહિતી પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી જે તે વિષયના તજજ્ઞો પાસે સરળ અને સાદી ભાષામાં પરિચય પુસ્તિકાઓ લખાવીને ૨૦૦૩ના અંત સુધીમાં

કુલ ૧૦૮૦ પુસ્તિકાઓનું પ્રકાશન કર્યું છે. દર વર્ષે ૨૪ પુસ્તિકાઓનું આ દષ્ટિબિંદુથી થતું પ્રકાશન સમાજને જુદીજુદી રીતે ઉપયોગી સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. આ શ્રેણી અંતર્ગત ૨૦૦૪ દરમ્યાન હાલ ૯ પુસ્તિકાઓ પ્રકાશિત થઈ છે. આ પુસ્તિકાઓનાં શીર્ષકો પરથી જ આ પ્રવૃત્તિના વ્યાપનો ખ્યાલ મળી રહેશે. હવે દરેક પુસ્તિકા વિશે :

મહારાષ્ટ્ર સરકારમાં ડિરેક્ટર ઓફ મેડિકલ એજ્યુકેશનના હોદ્દા પર કામ કરી ચૂકેલાં ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈની 'વડીલોની સંભાળ' પુસ્તિકા વડીલોની શક્તિઓ અને મર્યાદાઓ તરફ ધ્યાન દોરે છે. પુસ્તિકામાં લેખિકાએ વડીલોની શારીરિક તેમજ માનસિક સંભાળ કેવી રીતે લઈ શકાય એનું આયોજનપૂર્વકનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

વાઈલ્ડ લાઈફને લગતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય અજય મ. દેસાઈની 'સર્પસૃષ્ટિ' પુસ્તિકા સાપના ઉદ્ભવથી લઈને તેના વિવિધ પ્રકારો, એમની શરીરરચના, સર્પદંશના સમયે જરૂરી સારવાર અને તેનાથી બચવાનાં સૂચનો ઉપરાંત સર્પોનું પર્યાવરણની દષ્ટિએ મહત્ત્વ જેવા મુદ્દાઓને આવરી લે છે. સર્પોને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ જોવા-સમજવાનો લેખકનો અભિગમ સર્પસૃષ્ટિ વિશેની લઈને કેટલીક જાણતી માન્યતાઓનું ખંડન કરે છે.

'યાજ્ઞવલ્ક્યનું તત્ત્વચિંતન' પુસ્તિકાના લેખક વિજય પંડ્યા સંસ્કૃત સાહિત્યના જાણીતા લેખક અને પ્રાધ્યાપક છે. પુસ્તિકામાં લેખકે યાજ્ઞવલ્ક્યના જીવનમાં બનેલા જાણીતા પ્રસંગોનું વર્ણન કરી એ નિમિત્તે થયેલા સંવાદોમાં વ્યક્ત થતું તેમનું તત્ત્વચિંતન વર્ણવ્યું છે.

૧૯૮૯થી આરોગ્યલક્ષી લેખો અને કૉલમ લખતા ડૉ. કેતન ઝવેરીની પુસ્તિકા 'ઓસ્ટિઓપોરોસિસ : હાડકાં નબળાં પડવાની વ્યાધિ' રોગનાં તમામ પાસાંઓની જાણકારી આપે છે. રોગ થવાનાં કારણો, એનું નિદાન અને સારવારવિષયક માહિતીની સાથે રોગને કારણે થતાં ફેજિલિટી ફેક્ટરની ગંભીરતા અહીં વર્ણવી છે. શરીરને આ રોગથી દૂર રાખી શકાય એ માટેનાં કેટલાંક ખૂબ ઉપયોગી અને સહેલાઈથી અપનાવી શકાય એવાં

સૂચનો પણ તેમણે કર્યાં છે.

'સજીવ ખેતી' પુસ્તિકાના લેખક કપિલ શાહ ખેતીવિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં ઘણા સમયથી સક્રિય છે અને ભારત સરકારની કેટલીક સમિતિઓના સભ્ય સલાહકાર પણ છે. પુસ્તિકામાં સજીવ ખેતીની વિભાવના અને વિકાસ સ્પષ્ટ કરી એના સિદ્ધાંતો તેમણે વર્ણવ્યા છે. રાજ્યથી લઈ વિશ્વસ્તરે સજીવ ખેતીની શક્યતાઓ વિશે ચર્ચા કરી કેટલીક ભ્રામક માન્યતાઓના ખુલાસાઓ પણ લેખક આપે છે જે માર્ગદર્શક બને છે.

વિશેષપણે આરોગ્ય, સામાજિક પ્રશ્નો, પર્યાવરણ, જીવદયા અને માનવ અધિકાર વિશે લખતા 'જન્મભૂમિ' દૈનિકના પત્રકાર અપૂર્વ દવેની પુસ્તિકા 'તાતા મેમોરિયલ (કેન્સર) હોસ્પિટલ' હોસ્પિટલ વિશેની તમામ માહિતી આપે છે. સહાયક સેવાઓ, સમાજસેવા કરનારી સંસ્થાઓ અને ઇન્સ્યોરન્સ વગેરેની સેવાઓની અપાયેલી વિગતો ઘણી ઉપયોગી બની રહે એમ છે.

જાણીતા સંગીતજ્ઞ બટુક દીવાનજી સંગીતની તાલીમ આપતી યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર તરીકે સેવાઓ આપી ચૂક્યા છે. એમની 'સિદ્ધેશ્વરીદેવી' પુસ્તિકા હૂમરી સંગીતનાં પ્રસિદ્ધ ગાયિકા સિદ્ધેશ્વરીદેવીના અંગત તથા કલાકાર જીવનમાં આવેલા ઉત્તાર-ચઢાવોનો આલેખ આપે છે. અને એમની સંગીતકલાની વિશેષતાઓ સુપેરે આલેખ છે.

વર્તમાનપત્ર, ટી.વી. અને રેડિયોમાં રમતગમત વિષયક લખાણો રજૂ કરતા પ્રદીપ ત્રિવેદીની 'તરણકલા' પુસ્તિકામાં તરણકલાનો આરંભ કેવી રીતે થયો ત્યાંથી શરૂ કરીને આ રમત વિશેની તમામ જાણકારી છે. તરણસ્પંધાના નિયમોની વિસ્તૃત માહિતી મળશે એમ તો પુસ્તિકાનું શીર્ષક સૂચવતું નથી પણ એ વિશે લેખકે વિગતે વાર કરી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ટૂંકી, દસ્તાવેજી અને એનિમેશન ફિલ્મ સ્પર્ધાઓના નિર્ણાયક અને જાણીતા ફિલ્મતજ્ઞ અમૃત ગંગરની પુસ્તિકા 'રાષ્ટ્રીય ફિલ્મ સંગ્રહાલય'માં ફિલ્મ સંગ્રહાલયની રચના અને પ્રવૃત્તિની વિગતે માહિતી મળે

છે. પુસ્તિકાને અંતે આપેલી ઓડિયો-વિડિયોઅલ આર્કાઈવિંગને લગતી કેટલીક વેબસાઈટની માહિતી તથા ફિલ્મનિર્માણની પારિભાષિક સંજ્ઞાઓની સમજૂતી ફિલ્મરસિકોને ઘણી ઉપયોગી નીવડે એમ છે.

સામાન્ય જનજીવનને સ્પર્શતા વિષયથી લઈને કલાક્ષેત્રના વિષયોને આવરી લેતી આ પરિચય પુસ્તિકાઓ વિવિધ પ્રકારના વાચકોની જિજ્ઞાસાને સંતોષ છે. ટૂંકું અને મુદ્દાસરનું ૩૨ પૃષ્ઠોનું લખાણ પુસ્તિકાને એકી બેઠકે વાંચી શકાય એવી બનાવે છે. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાં ગયા વિના સરળ ભાષામાં કરેલી રજૂઆત સુગ્રાહ્ય બને છે. એક મહત્ત્વનો મુદ્દો એ છે કે આ શ્રેણીની દરેક પુસ્તિકા શૈલી અને સામગ્રી-આયોજનની દૃષ્ટિએ એકબીજાથી ભિન્ન છે, છતાં ટ્રસ્ટની જ્ઞાન સંપાદન-પ્રસારની મૂળ વાત વિસરાઈ જતી નથી. દરેક પુસ્તિકામાં પાછલે પૂંઠે લેખકનો ફોટોગ્રાફ સાથેનો પરિચય ને સંપર્ક-સરનામું મૂકવાની પ્રણાલી પણ સરાહનીય છે.

વર્ષે વિવિધ વિષયની ૨૪ પુસ્તિકાઓ માત્ર ૧૨૦ રૂ.ના લવાજમથી મળતી હોય એ પણ મોટી વાચકસહાયતા ને પ્રેરકતા ધરાવતી બાબત છે.

- દર્શિની દાદાવાલા

રોજરોજની વાચનયાત્રા : સંપા. મહેન્દ્ર મેઘાણી.

લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, સરદારનગર, ભાવનગર, ૨૦૦૪, ૩. ૬૪, ૩.૭

વિવિધ ભૂમિકાના અને સ્તરના વાચકોની વાચન-વૃત્તિને વેગ મળે એવી ભાવના સાથે કાર્યરત મહેન્દ્ર મેઘાણી ઉપયોગી અને પ્રેરક વાચનના સંચય-સંપાદન માટે વર્ષોથી જાણીતા છે. આ જ દિશામાં આગળ વધતાં એમણે ગયા વર્ષે 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'નું સંપાદન કર્યું. (એનો બીજો ખંડ પણ હવે પ્રકાશિત થવામાં છે.) એને મળેલા નોંધપાત્ર પ્રતિસાદથી પ્રેરાઈને, ખાસ કરીને ૨૫ વર્ષથી નાની વયનાં મિત્રોને ધ્યાનમાં રાખીને આ પુસ્તકમાંથી ચયન કરેલાં લખાણોનો આ સંગ્રહ છે.

અનુક્રમ જોતાં જ જણાય છે કે સંપાદકે જુદાજુદા

ક્ષેત્રોમાંથી આવતા લેખકો જેવા કે, લિયો તોલ્સ્ટોય, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મહાત્મા ગાંધી, પુરુષોત્તમ માવળંકર, ગિજુભાઈ બધેકા, અને રવિશંકર મ. રાવળ ઉપરાંત અન્ય ખ્યાત લેખકોની મૌલિક, ચિંતનાત્મક તથા અનૂદિત ૮૮ લઘુ ગદ્ય-પદ્યરચનાઓનું ચયન કર્યું છે. મોટાભાગની રચનાઓના કેન્દ્રમાં સાંપ્રત સામાજિક-શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિ, સાહિત્ય અને મનુષ્યજીવન છે. જાણીતી વ્યક્તિઓના જીવનમાં બનેલી પ્રેરક ઘટનાઓ પણ ઉલ્લેખનીય છે.

આ લખાણોની ભાષાની સરળતા અને પ્રવાહિતા પુસ્તિકાના બહોળા સમુદાય સુધી પહોંચવાના ઉદ્દેશને ઉપકારક બની રહે એમ છે. નિરૂપિત અનુભવો અને શૈલીની વિવિધતા એમાંથી પસાર થતી વખતે સહજપણે અનુભવાય છે. સૌમ્ય રંગોની સંયોજના ધરાવતા ક્વરપેજ પર વિનોબા ભાવેનું અવતરણ પુસ્તિકાના આશયને આધાર આપે છે. જો કે, કેટલીક રચનાઓની પસંદગી વિશે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.

ટી.વી. અને કમ્પ્યુટરના આ સમયમાં મંદ થઈ રહેલી વાચનપ્રવૃત્તિને વેગ મળે અને ગુણવત્તાભર્યું જીવન જીવવાની દિશામાં યુવાપેઢી આગળ વધે એવો આશય ધરાવતી ૬૪ પાનાંની આ પુસ્તિકા યુવાનોને ૩. પાંચમાં આપવાની યોજના, નિવેદનમાં સંપાદકે કહ્યું છે એ મુજબ, કેટલે અંશે એમને પ્રેરિત કરી શકે છે એ તો સમય જ કહેશે પણ સંપાદકે પુરુષોત્તમ માવલંકરનું એક અવરણ નોંધ્યું છે, એ ઉદ્ગાર સાથે આપણે પણ સૂરપુરાવી શકીએ એ કે, 'સરસ પુસ્તકો વસાવતાં રહેવું અને વાંચતાં રહેવું, એ દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી-પુરુષનો આજીવન છંદ બની રહો!' (પુરુષોત્તમ ગ. માવળંકર, પૃ.૭)

- દર્શિની દાદાવાલા

ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ - સંકલન બળવંત કે. પારેખ
પારેખ માર્કેટિંગ લિમિટેડ, મફતલાલ હાઉસ, મુંબઈ-૨૦, ગ્રંથાક-૧,
જુલાઈ ૨૦૦૩, ૩. ૧૦૬; ગ્રંથાક-૨, એપ્રિલ ૨૦૦૪, ૩.૧૧૨

મહેન્દ્ર મેઘાણીનું 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા' સંકલન પોતાને જે વાંચવાનું ગમ્યું - એટલે કે રસપ્રદ લાગ્યું

- તે સંચિત કરીને બીજા વાચકો સામે પણ મૂકવું - એવા પ્રેરક ઉદ્દેશથી તૈયાર થયેલું છે એ જ રીતે બળવંત પારંખનાં આ સંકલનો પણ, પોતાને ગમેલામાંથી કરેલાં ચયનો છે. પ્રેરકતા એનું પણ એક પ્રયોજન છે.

વસ્તુલક્ષી ઇતિહાસદષ્ટિએ થતા સાહિત્ય-કૃતિઓના સંચયો કરતાં આ પ્રકારનાં આત્મલક્ષી - એટલે કે નિજાનંદી ચયનો મૂળ પ્રયોજનની રીતે જ જુદાં છે. પરંતુ મહેન્દ્રભાઈનાં ચયનોથી બળવંતભાઈનાં ચયનો પણ અમુક રીતે જુદાં પડે છે.

બળવંતભાઈની રુચિ કેટલીક ગુજરાતી કવિતાથી પોષણ પામેલી છે. તે જ રીતે વિજ્ઞાન, ફિલસૂફી, માનસશાસ્ત્ર જેવા અનેક વ્યાપક વિષયોના વાચનમાં પણ એમને ઊંડો રસ છે - એમનાં રુચિ-સમજ એથી પોષાયેલાં છે - એનો ખ્યાલ આ ચયનોથી આવે છે. બંને ગ્રંથોમાં લખાણોની ગોઠવણી કંઈક આ પ્રકારની છે : પહેલાં થોડાંક કાવ્યો, પછી (કોઈ એક વિષયનાં) અંગ્રેજી લખાણો, ફરી કાવ્યો, અને પછી લેખો. વાંચનારને એકવિધતાનો અનુભવ ન થાય એની કે પછી કોઈ એક પ્રકારને અસંતુલિત પ્રાધાન્ય ન અપાય એની કાળજી આની પાછળ હોઈ શકે. એમણે (ગ્રંથ-૧)માં મૂકેલો એક લેખ Mary midgleyનામની લેખિકાના 'Science and Poetry'માંથી લીધેલો છે, જેનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે : 'How can we harmonise science and poetry?' એક રીતે આ સંકલનકારનું લક્ષ્ય પણ વિજ્ઞાન અને કવિતાની સંવાદિતાના અનુભવને પ્રસારવાનું હોય એમ લાગે છે.

એમની કાવ્યપસંદગીમાં એક તરફ 'ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ'(મકરંદ દવે) 'પરથમ પરણામ' (શેષ), 'જનનીની જોડ...' (બોટાદકર), 'હા પસ્તાવો' (કલાપી) જેવાં પ્રેરક-બોધક કાવ્યો છે તો બીજી બાજુ 'સાગર અને શશી', 'આજ અંધાર...', 'નિરુદ્દેશ' 'ગયાં વર્ષો રહ્યાં વર્ષો' 'થોડો વગડાનો ધાસ...' જેવાં સૌંદર્યદર્શી કાવ્યો પણ છે. બીજા ગ્રંથમાં ગુજરાતી ઉપરાંત મરાઠી, બંગાળી કાવ્યો (અનુવાદ સાથે) અને એકબે અંગ્રેજી કાવ્યો ઉમેરાય છે. રસ-રુચિની વિશેષતા કરતાં વ્યાપકતા એમાં વધુ છે.

પરંતુ આ ગ્રંથોમાંની વિશિષ્ટ સામગ્રી તો એમાંનાં

અંગ્રેજી જ્ઞાનલક્ષી લખાણો છે. આવી વિશિષ્ટ સામગ્રી બળવંતભાઈ જેવા પાસેથી જ મળી શકે એમ હતી. (એમની અનેક વિષયોમાં દિલચસ્પીનો ને એમના બહોળા વાચનનો ખ્યાલ એમનો અંગત ગ્રંથ-ભંડાર જોનારને આવે. એનો થોડોક સ્પર્શ આ સંકલનોમાં થાય એમ છે.) અહીં General Semantics જેવા અલ્પપરિચિત પણ રસપ્રદ વિષયના લેખો છે તો Chrono-medicine અને Psycho-neuro-immunology જેવાં મેડિકલ સાયંસનાં તદ્દન નવાં ક્ષેત્રોનો પરિચય કરાવતા ઘોતક લેખો પણ છે. ચિકિત્સાક્ષેત્રનાં નવાં સંશોધનોને લક્ષતા Heart Stopping : Cholesterol is only half story જેવા લેખોની સાથે વ્યાપક મનોસારવારની દષ્ટિ વિકસાવતા Love and Survival જેવા લેખો પણ છે.

સામગ્રી મૂલ્યવાન હોવા છતાં આ સંકલનોની ઉપાદેયતા કેટલી એવો પ્રશ્ન પણ થાય. અંગ્રેજી ભાષા ને વિજ્ઞાન-વિષયો વાંચવા ન ટેવાયેલો મોટો વાચકવર્ગ આમાંથી બાકાત થઈ જવાનો, તો સામે પક્ષે, અંગ્રેજી વાંચવા જ મોટેભાગે ટેવાયેલો ને વિજ્ઞાન-વિષયોમાં રસ ધરાવતો પણ બધું વાંચવા સમય ન કાઢી શકતો એક વર્ગ પણ બળવંતભાઈની નજર સામે હશે કદાચ. હું તો એમ વિચારું કે સાહિત્યના સંપ્રજ્ઞ ભાવકો, લેખકો, શિક્ષકો આમાં પ્રવેશે તો એક નવું જ્ઞાનાસ્વાદનું જગત એમની સામે ખૂલે ને એ પરિપોષક બની રહે. સાહિત્યના જ શા માટે કોઈપણ વિષયના ગંભીર જિજ્ઞાસુ માટે આ સંકલનો જ્ઞાનાનંદવર્ધક પુરાવાર થાય. પણ એ વધુ ફળદાયી તો તો જ થાય જો એના ગુજરાતી અનુવાદો કે દોહન પણ મળે.

બળવંતભાઈ પોતે અંગ્રેજી વાંચવા - ખાસ તો લખવા - ટેવાયેલા છે. નિવેદનો અંગ્રેજીમાં છે તે ગુજરાતીમાં (પણ) થાય; અંગ્રેજી સામયિકોમાંથી લીધેલી સામગ્રીમાં તે-તે સામયિકનાં વર્ષમાસનો નિર્દેશ છે, પણ અંગ્રેજી ગ્રંથોનાં પ્રકાશનવર્ષો દર્શાવ્યાં નથી એ હવે દર્શાવાય; વિજ્ઞાન-ફિલસૂફી-સામાજિક-વિજ્ઞાનોનાં થોડાંક ઉત્તમ પસંદગીનાં પુસ્તકોની નાનકડી યાદી પણ જિજ્ઞાસુઓ માટે મુકાય - તો આ સંકલનોની ઉપયોગીતા ઘણી વધી.

બળવંતભાઈની જાણીતી સાહિત્ય અને વિદ્યાપ્રીતિ હવે આ રીતે પણ આવિષ્કાર પામી એનો આનંદ છે.

- રમણ સોની

બાળઆરોગ્યશાસ્ત્ર - ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળા

ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૦. ૩૩૬૨, ૩૧૪૦.

બાળકોની સ્વાસ્થ્ય-કાળજી માટે માતાપિતાઓ, વાલીઓ, વડીલો, યુવાનયુવતીઓ અને સમાજને વૈજ્ઞાનિક ઢબે માર્ગદર્શન પૂરું પાડવા માટે અંગ્રેજી ભાષામાં પુષ્કળ પુસ્તકો મળી રહે છે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં આ પ્રકારના ગ્રંથોની અછત વર્તાય છે ત્યારે આ ઊણપ પૂરી કરવાનો ભાવનગરના બાળરોગવિશેષજ્ઞ ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળાએ 'બાળઆરોગ્યશાસ્ત્ર' દ્વારા એક પ્રસંશનીય પ્રયાસ કર્યો છે. આધુનિક તબીબીશાસ્ત્રનાં જ્ઞાન તથા માહિતી સામાન્ય જનતા માટે સાવ રહસ્યમય રહ્યાં છે. અતિશય ભણેલા આજના તબીબો દર્દીના રોગ અને તેમની સંભાળને લગતા મુદ્દાઓની સરળ અને ટૂંકી સમજ સામાન્ય જન સમજી શકે તેવી ભાષામાં તેને આપી શકતા નથી. તો વિશાળ ગ્રંથના રૂપમાં આ જાણકારીને પ્રગટ કરી શકે એવી તો અપેક્ષા પણ શી રીતે રાખી શકાય? પરંતુ ડૉ. વીજળીવાળા આમાં અપવાદસમાન જણાય છે. બાળઆરોગ્યને લગતા અનેકવિધ વિષયોની ભારેખમ પરિભાષાઓની એમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ખૂબ જ સરળ રજૂઆત કરી છે. આ પુસ્તકના વિષયોનો ફલક ઘણો વિશાળ છે. કુલ આઠ વિભાગોમાં, સગર્ભાવસ્થાની સંભાળ, નવજાત શિશુની કાળજી, બાળઆહાર, બાળકોને થતા સંક્રામક રોગો, બાળકોને થતી આકસ્મિક ઇજાઓમાં સાચવેતી અને પ્રાથમિક સારવાર, બાળમધુપ્રમેહ અને થેલેશીમિયા જેવા જૂજ જોવા મળતા રોગો અને રોજિંદા જીવનમાં જોવા મળતી બાળકની કેટલીક તકલીફો અને મૂંઝવણો બાબતમાં આ પુસ્તક ખૂબ સરસ સમજ આપે છે, ઉપરાંત બાળઉછેરનાં મનોવૈજ્ઞાનિક પાસાંઓ અને બાળકોની માનસિક,

વર્તનલક્ષી તેમજ ખરાબ આદતોનાં કારણો અને ઉપાયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સાથે ટિટ્-બિટ્સ વિભાગમાં બાળઉછેરને લગતા પ્રવર્તમાન વહેમોને ટાળતી સાચી સમજણ, બાળકના માનસિક વિકાસની માવજત, બાળકને વધારે હોંશિયાર શી રીતે બનાવવું, બાળઉછેરમાં કેટલીક યાદ રાખવા જેવી સરળ ચાવીઓ વગેરે કેટલાક અસામાન્ય, પણ મહત્વના વિષયો એ આ પુસ્તકનું ઉલ્લેખનીય જમા પાસું છે. જાતીય શિક્ષણ, જુદી જુદી ઉંમરનાં બાળકો માટે રમકડાં, રમતો અને પ્રવૃત્તિઓ, તથા ઘરમાં કોઈનું મૃત્યુ થાય ત્યારે બાળકને તેની જાણ અને સમજ શી રીતે આપવી જોઈએ એનો નિર્દેશ પણ ભુલાયો નથી. પુસ્તકમાં ઘણે ઠેકાણે માબાપ દ્વારા પુછાતા પ્રશ્નના જવાબરૂપે ઘણી ચર્ચાઓ વણી લેવામાં આવી છે જે વાચકને પુસ્તકના વિષય સાથે તાદાત્મ્ય સાધવામાં સહાયક થાય છે. બાળકના વિકાસ, વૃદ્ધિ, આહાર, રોગો અને રોગપ્રતિકારક રસીઓ બાબતે અપાયેલી માહિતીઓ રસપ્રદ, તદ્દન અદ્યતન અને ઉપયોગી છે. ડૉ. વીજળીવાળાએ આધુનિક વિજ્ઞાનનાં સંશોધનો તેમ જ સમજનો તો વ્યાપક ઉપયોગ કર્યો છે જ, સાથેસાથે પ્રાચીન આયુર્વેદશાસ્ત્રની કેટલીક પ્રમાણભૂત સંહિતાઓનો પણ આધાર લીધો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકનું ધ્યેય 'અંધારા રસ્તા પર કોડિયાની જેમ જ્ઞાનનું થોડુંક અજવાળું પાથરવાનું' છે. માબાપ જાતે બાળકની દવા કરી શકે તે માટે તેમને તૈયાર કરવાનો એનો જરા પણ ઉદ્દેશ નથી, પણ માબાપ ફક્ત માબાપ તરીકે શું શું કરી શકે - અને એમણે શું શું ન કરવું જોઈએ - તે તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરવાનો જ એકમાત્ર હેતુ છે.

વૈજ્ઞાનિક આધાર લઈને માબાપને બાળઆરોગ્ય અને ઉછેરને લગતા વિવિધ મુદ્દાઓ બાબતમાં શક્ય તેટલા તાર્કિક(રેશનલ) બનાવવાની પ્રામાણિક કોશિશ પુસ્તકના પાનેપાને વ્યક્ત થાય છે ત્યારે વિભાગ-૨માં 'બાળઆહાર નવજાતશિશુથી મોટા બાળક સુધી પ્રકરણમાં પૃષ્ઠ ૭૯ ઉપર 'બાળકો માટે દૂધ અમૃત કે ઝેર' પ્રકરણમાં, કેટલાંક વ્યક્તિગત ધોરણે થયેલાં સંશોધનો અને પ્રાચીન આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં લખાયેલાં કેટલાંક સંદિગ્ધ અવતરણોને આધારે બાળઉછેરમાં દૂધના મહત્વને ઝાંખું પાડવાનો ઉલ્લેખ છે તે થોડો

કઠે તેવો છે. આ વિષયમાં હૈદરાબાદ સ્થિત રાષ્ટ્રીય પોષણ સંસ્થાન તેમ જ ભારતીય બાળરોગ તજજ્ઞસંસ્થાન (ઇન્ડિયન એકેડેમી ઓફ પીડિયાટ્રિક્સ) કોઈ સત્તાવાર નિવેદન બહાર પાડે તે જ વધારે વિશ્વસનીય ગણાવું જોઈએ.

બાળઆરોગ્યશાસ્ત્ર પર લખાયેલું કોઈ પણ પુસ્તક સંપૂર્ણ હોઈ શકે નહીં. એમાં રહેલી ઘણી ત્રુટિઓ અને અપૂર્ણતાઓની ડૉ. વીજળીવાળાએ વિનમ્રતાથી ક્ષમા યાચી છે. ઘણા બધા વિષયોને એમણે ફક્ત અછડતો ઉલ્લેખ કરીને જ મૂકી દીધા છે. બાકીનો સ્વાધ્યાય માતાપિતાઓ, વડીલો અને તેમના બાળરોગવિશેષજ્ઞોએ કરવાનો રહે છે, છતાં પ્રસ્તુત પુસ્તક બાળઆરોગ્યના ક્ષેત્રે ગુજરાતી ભાષામાં ખરેખર જ અદ્વિતીય કહી શકાય તેવું, સાચી દિશાનું જ્ઞાન આપે એવું સમૃદ્ધ અને અત્યંત વિશ્વસનીય છે. એ પ્રત્યેક કુટુંબે વસાવવા જેવું છે.

- ડૉ. કિરણ શિંગલોત

પુષ્પાચ્છાદિત વૃક્ષો : અનુ. ઇશ્વર કૃષિકાર

નેશનલબુકટ્રસ્ટ, એ-૫, ગ્રીનપાર્ક, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૪, ૩.૨૦૦ રૂ. ૭૦.

પર્યાવરણવિષયક ઘણા ગંભીર પ્રશ્નો આજે આપણી સામે આવીને ઊભા છે. આવા સમયે 'પુષ્પાચ્છાદિત વૃક્ષો' જેવા પુસ્તકનું પ્રકાશન આ પ્રશ્નોના ઉકેલ શોધવાની દિશામાં આપણને જરૂર મદદરૂપ થઈ શકે એમ છે. આ પુસ્તકના મૂળ લેખક એમ.એસ. રંધાવાએ કલા, વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિવિષયક પુસ્તકો અંગ્રેજી, હિન્દી અને પંજાબી ભાષામાં લખ્યાં છે. કૃષિવિષયક પ્રવૃત્તિ સાથે વર્ષોથી જોડાયેલા ઇશ્વર કૃષિકારે આ પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ માહિતી સરળ-સુગ્રાહ્ય રહે એ રીતે કર્યો છે.

પુસ્તકમાં સામગ્રીને પ્રકાશિત કરવાની યોજના રસપ્રદ છે. પ્રથમ વિભાગનાં દસ પ્રકરણોમાં લેખકે ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં વૃક્ષોને ઉછેરવાને

કારણે સુશોભનથી લઈને અન્ય કયા કયા પ્રકારના લાભો પ્રાપ્ત થઈ શકે એનો નિર્દેશ કરી એ નિમિત્તે વૃક્ષોની ઉપયોગિતાથી વાચકને પરિચિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ઉપરાંત નગર-શહેરનું આયોજન કરતી વખતે રહી ગયેલી ખામીઓને વૃક્ષો ઉછેરીને અમુક અંશે કેવી રીતે દૂર કરી શકાય એ વિશે ઉપયોગી માહિતી આપી છે. હાઈ-વે, શહેરના રસ્તાઓ, ઘરના આંગણે કયાં વૃક્ષો વાવી શકાય અને એના ઉછેર માટે કેવા પ્રકારની કાળજી લેવી જોઈએ એનું સચિત્ર વિગતે વર્ણન આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. આ માટે ભિન્ન સ્થળ-વાતાવરણમાં થતાં વૃક્ષોની ટૂંકી પરિચયાત્મક યાદી મૂકવામાં આવી છે. વનમહોત્સવનો મહિમા કરી એ પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાથી થનારા લાભનો ખ્યાલ પણ અંતિમ પ્રકરણોમાં આપ્યો છે.

પુસ્તકના બીજા વિભાગમાં ૫૬ વૃક્ષોની માહિતી આપી છે જેમાં લેખકે જાણીતાં વૃક્ષો જેમ કે, આસોપાલવ, ગુલમહોર કે પછી લીમડાથી લઈને થોડાં ઓછાં જાણીતાં એટલે કે કીલબીલી, મઉવે ટેબેલ્યુઇયા તથા અગથિયો જેવાં વૃક્ષોનું પરિચયાત્મક-સચિત્ર વર્ણન કર્યું છે. લેખકે અહીં વૃક્ષનું ગોત્ર, અન્ય ભારતીય ભાષામાં પ્રચલિત પર્યાય, નામની ઉત્પત્તિ, દુનિયાના કયા વિસ્તારમાં વિશેષ જોવા મળે છે જેવી પ્રાથમિક જરૂરી માહિતી ઉપરાંત વૃક્ષના દેખાવનું વર્ણન કર્યું છે જે રસપ્રદ છે. પુસ્તકની એક વિશેષતા એમાં મૂકવામાં આવેલાં વૃક્ષોનાં રંગીન ચિત્રો અને રેખાંકનો છે. પુસ્તકમાંથી પસાર થવાનું એક આગવું આકર્ષક પણ એ ઊભું કરે છે.

ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ એગ્રીકલ્ચરલ રિસર્ચ, નવી દિલ્હીના સંશોધનને આધારે તૈયાર કરાયેલું આ પુસ્તક વૃક્ષોના શોખીનો, પર્યાવરણવાદીઓ, વિજ્ઞાનીઓ, વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત ડેકોરેશનના પ્લાનિંગ સાથે સંકળાયેલી તમામ વ્યક્તિઓને ઉપયોગી બની રહે એમ છે. અનુવાદપ્રવૃત્તિ સાહિત્ય ઉપરાંત આ પ્રકારની દિશામાં પણ સક્રિય બને છે એ વ્યાપકરીતે સૌને માટે લાભદાયક છે.

- દર્શિની દાદવાલા

બોલું બોલું થતી અવસ્થાની કવિતા

જ્યંત પાઠકના અવસાન સાથે ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં ઉશનસૂની જેમ સતત હાજર રહેતા એક કવિની ખોટ વર્તાય છે. ઉશનસૂ અને જ્યંત પાઠક એક શ્વાસે લેવાનારાં નામો છે. બંને પ્રકૃતિના કવિ છે પણ બંનેની પ્રકૃતિ ભિન્ન છે. ઉશનસૂમાં પ્રકૃતિ ખરી પણ એમાં કલ્પનાનો પાસ વિશેષ; તો જ્યંત પાઠકમાં પ્રકૃતિ ખરી પણ એમાં વાસ્તવનો પાસ વિશેષ. ઉશનસૂનું આદિમ સીધા પ્રાકૃત વેગથી પ્રવેશે, તો જ્યંત પાઠકનું આદિમ સંસ્કૃતવેગ ધારણ કરે. બંને કવિઓએ ઓછાવત્તા પ્રયોગો સાથે ગુજરાતી કવિતાને દઢપણે પરંપરાથી જોડેલી રાખી છે. આધુનિકતાના પૂર વચ્ચે એમણે કાંઠા સંભાળવાની પ્રહરી કામગીરી બજાવી છે. રશિયાથી દેશવટો પામેલા અને અમેરિકામાં સ્થિર થયેલા જોસેફ બ્રોડ્સ્કીએ જેમ પ્રચલિત અછાંદસની સામે રોબર્ટ ફોસ્તને પુરસ્કારી છાંદસપરંપરાને ચાલુ રાખી, કદાચ એ જ રીતે આ બંને કવિઓ દ્વારા પણ ગુજરાતી કવિતાનો છાંદસ વારસો અતૂટ રહ્યો છે.

જ્યંત પાઠકે સરેરાશ અડધાઅડધા દાયકાના ગાળામાં દશેક જેટલા કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. 'બે અક્ષર આનંદના'(૧૯૯૨)સુધીના કાવ્યસંગ્રહોનાં કાવ્યો તેમજ થોડાંક વધુ નવાં કાવ્યો ઉમેરીને એમણે 'ક્ષણોમાં જીવું છું.'(૧૯૯૭) નામે સમગ્ર કવિતાનો ગ્રંથ આપ્યો છે, અને ત્યાર પછી પણ છેલ્લો 'હૃતવિલંબિત'(૨૦૦૩) કાવ્યસંગ્રહ આપ્યો છે. એ પછી પણ સામયિકોમાં છપાયેલાં હજી થોડાંક એમનાં શેષ કાવ્યો હશે. આવો એમનો કાવ્યરાશિ કાવ્યરૂપોમાં અને વિષયવસ્તુમાં વૈવિધ્ય જરૂર દર્શાવે છે, પરંતુ જ્યંત પાઠકનો કાર્યયશ મહદંશે એમની અતીતરાગની કલાઅભિવ્યક્તિ પર નિર્ભર છે.

જે રીતે ગ્રીક કવિ કેવેકીને બિઝેન્ટિન સંસ્કૃતિ હાથ લાગતાં ઐતિહાસિક પરિમાણ પર એણે કવિતાને દઢ કરી, જે રીતે સ્પેનિશ કવિ લોર્કાની ચેતના પર અમેરિકાનો પ્રવાસસંસ્કાર થતાં એની કવિતાએ પાસું

બદલ્યું એ જ રીતે પોતાના વતન અને વતનની નજીકના વગડાની શોધ સાથે જ્યંત પાઠકની કવિતાએ પણ નવી દિશા ઝાલી છે. 'વતન સાથેના મુઘ્ધતાના તંતુઓ'એ વિદગ્ધપણે એમની કવિતાને ટકાઉ પોત પૂરું પાડ્યું છે.

ગુજરાતી કવિતામાં અતીતરાગનો એક યા બીજી રીતે ગૌણપણે સ્મૃતિવ્યાપાર નથી થયો એમ નથી. કવિ-અવાજમાં અતીતરાગ બંધાયો છે. પણ જ્યંત પાઠકની કવિતામાં અતીતરાગનો પ્રધાનપણે સ્મૃતિવ્યાપાર થયો છે. એમનો કવિઅવાજ કદાચ એનાથી જ બંધાયો છે. આનાથી આ કવિની એક વિશેષ ઓળખ ઊભી થઈ છે. કવિએ અતીતરાગનો પ્રધાનપણે ઉપયોગ કર્યો છે એ સાચું પણ અતીતરાગ એ કલાસર્જનની રચનાસામગ્રી છે એથી એ સભાન રહ્યા છે. સાથેસાથે તેઓ જાણે છે કે કવિતા થાય છે ને કરવી પડે છે એ બંને વાત સાચી છે. કવિ આ દ્વારા કેવળ સભાનતા અને કેવળ સભાનતાને પુરસ્કારવાને બદલે સર્જનની ક્ષણે એ બંને પ્રવૃત્ત હોય એમ ઇચ્છે છે. આવું સમતુલન જ્યાંજ્યાં જળવાયું છે ત્યાંત્યાં અતીતરાગની કવિતાનું ઉત્તમ પરિણામ આ કવિને સાંપડ્યું છે.

ગુજરાતી કવિતામાં પ્રથમવાર પ્રગટેલી આ પ્રકારની અતીતરાગરીતિ (The nostalgic mode - la mode retro) આ કવિનું સારભૂત દ્રવ્ય છે. એક રીતે જોઈએ તો આ કવિતાનો નવો પ્રકાર(new genre) છે. આ પ્રકારની રચનાઓ એક બાજુ પૂર્વાવસ્થાને, ગતકાલીન અને વિસ્મૃત મૂલ્યોને, વાતાવરણને તેમજ સંવેદનને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે અને બીજી બાજુ નષ્ટ થયેલા સ્થળકાળમાં એની પુનઃપ્રાપ્તિની અશક્યતાને જુએ છે - આ બેનાં તણાવબિંદુઓ પરથી કે સંઘર્ષબિંદુ પરથી આ પ્રકારની રચનાઓ પોતાની ઊર્જાને મેળવવા મથે છે અને કવિતાનું એક અધિઅંતરીક્ષ(Hyper Space) રચાય છે.

વતન અને વગડા અંગેની પોતાની સ્મૃતિગ્રંથિને કાવ્યક્ષેત્રે પ્રયોજી શકાય છે એની શોધમાં જ્યંત પાઠકને

ઠીકઠીક સમય લાગ્યો છે. પ્રારંભનો કાવ્યસંગ્રહ 'મર્મર'(૧૯૫૭) પુરોગામી પ્રહલાદ પારેખ, બાલમુકુન્દ દવે વગેરે સાથે અનુસંધાન બતાવતો થોડાંક ઋતુવર્ણનો વચ્ચે એક માત્ર ઉગ્રારી લેવા જેવું 'મને થતું' સોનેટ આપે છે. 'સંકેત'(૧૯૬૦) કાવ્યસંગ્રહમાં નિરંજન ભગત, પ્રિયકાન્ત મણિયારના જૂથની 'પરંપરિત' માત્રાશૈલીને અનુસરે છે. 'વિસ્મય'(૧૯૬૩) કાવ્ય-સંગ્રહમાં પહેલીવાર 'વતન'માં રચનામાં વતનવન દેખા દે છે :

'વતનવનની કેડીઓએ ફરી ડગલાં ભરું
શિશુવયની સંતાતી જ્યાં ત્યાં પરી ઢૂંઢતો ફરું'

એ જ રીતે 'શૈશવદર્શન'માં 'વતનવનના એકાન્તોમાં મળ્યું મુજ શૈશવ' જેવી પંક્તિ કે 'સ્મૃતિ'માં 'વન્ય પેલું મારું શૈશવફૂલ' જેવી પંક્તિમાં પણ એનો અણસાર છે. 'પ્રાણીબાગનો વાઘ' જેવી રચનામાં અનભ્યાસે બુઢી થયેલી દંષ્ટ્રાની અણીઓ સહિત પ્રાણીબાગનો વાઘ 'પુનઃ પૂર્વાવસ્થામહીં સરી થવું કાનનપશુ'નું સ્થાન સેવે છે. આમ, પૂર્વાવસ્થાના શૈશવમાં પાછા જવાની, વીતી ગયેલા કાળમાં જવાની, વર્તમાન સ્થળથી અતીતના વતન અને વગડામાં પાછા ફરવાની અતીતરાગની ગ્રંથિનો પહેલો સળવળાટ 'વિસ્મય' કાવ્યસંગ્રહમાં દેખાય છે.

પદમાં ફૂટેલા આ અતીતરાગનો અંકુર પછી ગદ્યમાં બાર પ્રકરણો-અંતર્ગત વિસ્તારથી સ્મૃતિકથા રૂપે ૧૯૬૫ જૂનથી ૧૯૬૬ના જૂન સુધી 'રુચિ' સાહિત્યિક સામયિકમાં પ્રગટ થાય છે. અને ૧૯૬૭માં 'વનાંચલ' ગ્રંથરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. દેવગઢબારિયાના દેશી રાજ્યની હકૂમત હેઠળના પૂર્વ પંચમહાલના વનાંચલ પ્રદેશમાં રાજગઢ નજીકના ગોઠ ગામની શિશુકાલીન કથામાં કરડ નદી, મોરડિયો ડુંગર, સાગવન, જંગલ, ખેતરો અને આદિવાસી પ્રજા વગેરે સંવેદનસામગ્રીરૂપે ઊપસી આવે છે. 'વનાંચલ'ના કેટલાક નદી અંગેના અને વૃક્ષો અંગેના લટકતા છેડાઓ પછીથી 'તરુરાગ અને નદીસૂક્ત'ની સ્મૃતિકથામાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે.

'વનાંચલ'માં દર્શનનું સુખ અને આંતરદર્શનનો વિષાદ ગદ્યમાં ઝિલાયાં છે. 'વિસ્મય' કાવ્યસંગ્રહમાં

જેનો અણસાર હતો એની અહીં પૂરી દસ્તાવેજી શોધ થઈ છે. પણ આ શોધનાં મૂળ 'સર્ગ'(૧૯૬૯) કાવ્યસંગ્રહને ગ્રંથ અડી શક્યાં નથી. 'આદિમ અંધકાર'માં 'મારામાં ફૂલો ને ફાલ્યો/અંધકારનો આદિમ વગડો/વ્યોમભોમ વ્યાપીને/ ઊર્ધ્વ દશાંગુલ ખડો' એવો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ 'તમરાં બોલે/ રાત્રિરથનાં પૈડાં/ઊંજણ માગે'ના નાના હાઈકુ ફલક પર જંગલ, તમરાં, રાત, રથ, પૈડાં ઊંજણ-દ્વારા કવિ 'વનાંચલ'ને વ્યંજનાથી ભરે છે.

'વિસ્મય' કાવ્યસંગ્રહની કવિતામાં જેનો પૂર્વાણસાર હતો તે 'વનાંચલ'ના દસ્તાવેજી ગદ્યમાં વિસ્તારથી પ્રગટીને હવે 'અંતરીક્ષ'(૧૯૭૫) કાવ્યસંગ્રહની કવિતામાં સઘનપણે ઘૂંટાઈને સ્ફુરી રહે છે. 'વિસ્મય'નું ઓરણ 'વનાંચલ'ની ઊપજ રૂપે ઊપસે છે, તો 'વનાંચલ'નું ઓરણ 'અંતરીક્ષ'ની ઊપજ રૂપે બહાર આવે છે. પદ અને ગદ્ય તેમજ ગદ્ય અને પદ અહીં પરસ્પરાવલંબનથી કઈ રીતે આ કાર્યની રચનાઓમાં એકબીજાનાં પૂરક થઈને સહાયે આવે છે એનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ ભવિષ્યમાં થશે ત્યારે થશે પણ આ કવિને સમજવામાં એ આંતરવ્યાપારો મહત્વની સંશોધનકડી પૂરી પાડશે.

'અંતરીક્ષ' કાવ્યસંગ્રહમાં અતીતરાગ સંદર્ભે પ્રત્યાગમન(regression)ની સાથેસાથે અધ્યારોપણ (imposture)ની ક્રિયા સંકળાય છે. તેથી કવિની સ્મૃતિકથા કેવળ સ્મૃતિકથાને સ્તરે ન રહેતાં એક કાવ્યવિશ્વના સ્તરે ઊંચકાય છે. પ્રત્યાગમનની ક્રિયા કવિને અતીતરાગથી પાછળ ધકેલે તો છે, પણ અધ્યારોપણની ક્રિયા અતીતરાગનું કલ્પનાથી સંસ્કરણ કરી લે છે. કવિની આ પંક્તિમાં એનો નિર્દેશ છે:

'હું અર્ધો જીવું છું સ્મરણ મહીં, અર્ધો સ્વપનમાં'

અર્ધા સ્મરણ સાથે અર્ધા સ્વપનનું સંયોજન સ્મૃતિકથાને અપાતા કલ્પનાસંસર્ગનો સંકેત આપે છે. 'આદિમતાની એક અનુભૂતિમાં', 'વર્ષો પછી વતનમાં', 'સમયના થરોમાં' 'એકવારનું ઘર', 'એક એવું ગામ' વગેરે રચનાઓમાં એની પ્રતીતિ થાય છે. પણ 'વતનથી વિદાય થતાં' નજીકથી જોવા જેવી રચના છે:

ચાલો જીવ જવાનું આગળ, નહીં આ કાળના વેણમાં
પાછા ઉપરવાસ શક્ય વહવું, પાણી લૂછી નેણમાં
ભારો લૈ ભૂતનો શિરે વણપૂછવે શા વેકિયા ચાલવું
સાથે શ્વાન, પૂરી થતાં હદ હવે એને ય પાછા જવું.
આઘે ખેતર જોઈ બે કર કરી ઊંચા મને વારતી -
એ મારી ભમણા? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી?!

અહીં બાનું અધ્યારોપણ ઝુરાપાને સ્પંદિત કરી
દે છે. 'થોડો વગડાનો શ્વાસ' જેવા ગીતમાં સ્મૃતિકથાનું
સુઘડ લયાન્તર છે. આ કવિને હંમેશા શબ્દના સ્વાદનું
આકર્ષણ રહ્યું છે; એવો શબ્દનો સ્વાદ અહીં ઊભો થઈ
શક્યો છે :

પહાડોનાં હાડ મારા પિંડમાં ને
નાડીમાં નાનેરી નદીઓનાં નીર;
છાતીમાં બુલબુલનો માળો ને
આંગળીમાં આદિવાસીનું તીણું તીર
રોમ મારાં ફરકે છે ઘાસમાં
થોડો વગડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં

આ જ સંગ્રહમાં સ્મૃતિકથાના નાયકને કવિએ
પહેલીવાર ભલાજીમાં રૂપાંતરિત કર્યો છે :

ભલું તમારું તીર ભલાજી ખરા તમે તાકોડી
એક મીચીને આંખ માર્યું તે દલડું નાખ્યું તોડી!
ભાલોડે ભરવીને હૈંજા તરફડતી શી ટિટોડી!

'પ્રૌઢવયે વતનના નદીવનડુંગરા વચ્ચે'માં જે
'વસ્ત્ર વચનું રે નડવું' કહેવાયું છે એવો વિષાદ અહીં
ચોતરફથી છવાયલો છે. પ્રત્યાગમન કરવું છે પણ
પ્રત્યાગમનથી મૂળ કાળ કે સ્થળમાં પહોંચાતું નથી-નો
વિરોધ વારંવાર ઊપસ્યો છે.

અતીતરાગ અને વિષાદની એક સેર
'અનુનય'(૧૯૭૮) કાવ્યસંગ્રહમાં ચાલી છે. 'મારી
આસપાસ'માં જોવાય છે :

હું અને વગડો
હવે ક્યારેક ક્યાંક
સામસામા મળી જઈએ છીએ ત્યારે
ચિરપરિચિતોની જેમ ભેટી પડીએ છીએ
અપરિચિતોની જેમ અતડા રહીએ છીએ.

'મૃગયા'(૧૯૮૩) કાવ્યસંગ્રહમાં વતનની
વનનદીનું રૂપમતીમાં રૂપાંતર થતાં એમાં ઉત્કટ

રતિરાગનો સ્વર ભળ્યો છે અને તેથી અતીતરાગનું નવું
કલેવર તૈયાર થયું છે :

હું ઝંખું છું તુંમાં લય, વિલય તુંમાં રૂપવતી
મને તાણી લેને તુજ ભીતર એક શ્વસનથી
ભુજામાં ભીડી લે, ઊતર લઈ ઊંડે તલ પ્રતિ
સમાધિમાં જાણું અલગ મુજ અસ્તિત્વ જ નથી.

પરંતુ અતીતરાગનું રમણીય કાવ્યસ્વરૂપ દર્શાવતી
'મૃગયા' કાવ્યસંગ્રહની 'બચુભાઈનું ગૃહાગમન : એક
બનવા જેવો બનાવ' તેમજ 'શૂળી ઉપર સેજ' (૧૯૮૮)
કાવ્યસંગ્રહની 'બચુભાઈનું સ્વર્ગારોહણ અને શોકસભા
એક હેવાલ' તથા 'બચુભાઈનો પત્ર - સ્વર્ગના આંખે
દેખ્યા હાલ' - આ ત્રણ રચનાઓ જ્યંત પાઠકની સિદ્ધ
રચનાઓ છે. સ્મૃતિલોકને અહીં કાવ્યલોકમાં સ્થાયી
અને સ્થિર રૂપ અપાયું છે. 'બચુભાઈ' એ જ્યંત પાઠકનું
શિશુવયનું હૂલામણું નામ છે. આ નામ પોતે જ
શિશુવયના ભૂતકાળ સાથે ઉત્તમ રીતે જોડી આપવા
સક્ષમ છે. એટલું જ નહીં પણ કલ્પના એના ઉત્તમ
તરંગો સાથે અહીં વિવર્તે છે. 'બચુભાઈનું ગૃહાગમન:
એક બનવા જેવો બનાવ'માં વગડેથી બોલાવવા આવેલા
પંખીટોળા સાથે ઘરને તાળું મારી નીકળી પડતા
બચુભાઈનું ચિત્ર જુઓ :

ત્યાં તો નીકળે બહાર બચુભાઈ દિયે બારણે તાળું
પડોશીઓને કહે : આવજો, બોલાવે ઘર મારું
કાબર હોલાં તેતર લેલાં - કોઈ ખંભે, કોઈ માથે
એમ બચુભાઈ ચાલ્યા વગડે વગડો લઈને સાથે

'બચુભાઈનું સ્વર્ગારોહણ અને શોકસભા - એક
હેવાલ'માં વગડાની ચેતના સાથે તદ્દુપ થતી કવિની
ચેતના બચુભાઈના મૃત્યુના થયેલા આઘાતના કાલ્પનિક
ચિત્રને વિકસાવે છે :

વગડાનાં પશુઓને હૈયે વાગી જબ્બર ચોટ
ખાધાપીધા વનાં પડ્યાં છે પગ ઘાલીને પોટ
અસલ બચુભાઈ આપણ કુળના, માણસ તો કહેવાતો
શોકસભા તો ભરવી જોવે, માણસ સાંભરવાનો

વગડો વિનંતી કરે છે :

અમે જાણીએ અહીંના સુખથી તમને સઘળું હેઠ
-તો પાછા વળજો કંઈ બહાને છોડી સરગની વેઠ

આ પછી મૃત્યુ પામેલા બચુભાઈ સ્વર્ગનો હેવાલ પાઠવે છે, એમાં સ્વર્ગથી ચઢિયાતા વગડાના સુખને ઊભું કરી પાછા ફરવાનો જે સધિયારો આપે છે તે અંગેનું આખું કાવ્યગ્રથન કપોલકલ્પનાનો સર્જકઉન્મેષ બતાવે છે. કલ્પવૃક્ષે માગવાનું કહેતાં બચુભાઈએ માગેલી વસ્તુ દ્વારા વગડાપ્રેમ સફળ રીતે અભિવ્યંજિત થયો છે :

કોઈ રીતે મારે આ અમરાપરીમાં તો નથી રહેવું
પ્રથમીમાં પાછા જવું છે. લો માગ્યું, તમારે દેવું
ખડખડ ખડખડ ઝડ હસ્યું ભૈ, માણસ કેવો ભોળો
લોક બધા સુખ માગે ને આ માગે દુઃખનો ગોળો

આ ત્રણે બચુભાઈ અંગેની રચનાઓમાં સવૈયાની ચાલમાં, બોલચાલની લહેક સાથે તળપદા ભાવપરિવેશમાં ઊતરેલું સંવેદન સરલ અને સાહજિક છે. આમ, વતન અને વગડાએ જ જ્યંત પાઠકને કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરીને એમને નોખા તારવી આપ્યા છે. જ્યંત પાઠકે છેલ્લા કાવ્યસંગ્રહોમાં વારંવાર મૃત્યુની

જુદીજુદી સંવેદનાઓ આપી છે પણ છેલ્લા કાવ્યસંગ્રહ 'દુતવિલંબિત'(૨૦૦૩)ની 'રાત્રિ: એક સંવેદન' જેવી રચનામાં વતન, વગડો, પડુંપડું ઘર અને જીરણ ભીંત સહિતનો મૃત્યુઅનુભવ નિશિતદશનથી અંગેઅંગો કરકોલતા મૂષકના પ્રતીકમાં પ્રત્યક્ષ કર્યો છે :

...આ કોઈ મને કરમાં ગ્રહી
નિશિતદશને અંગેઅંગો રહે કરકોલતું
કરડતું ફૂંકી ફૂંકી; ઊંડા દરે ઘસડી જતું...

મૃત્યુ અંગેની આ રચના ન તો અતિમુખર છે, ન તો અતિસ્પષ્ટ છે. એ બોલે છે પણ પૂરું બોલતી નથી. આવી રચના જ કવિને એના કાવ્યાદર્શ પર પહોંચાડે છે. જ્યંત પાઠકનો કાવ્યાદર્શ હતો કે કવિતા મૌનમાં નથી ને વાણીમાં પણ નથી, એ તો બોલું બોલું થવાની અવસ્થામાં છે. અને એવી અવસ્થામાં કવિએ માત્ર અર્થને જ રમણીય નહીં પણ શબ્દને પણ રમણીય કરવાનો છે. વતન અને વગડાની શોધે આ કવિને એના કાવ્યાદર્શની નજીક જવાનો અવસર આપ્યો છે.

નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક માટે અભિનંદન

'જળના પડઘા'ના કવિ હરિકૃષ્ણ પાઠકને

'મોટી બા'ના ચરિત્રલેખક યોગેશ જોશીને

આત્મકથાનક માટે રતન માર્શલને

આ સર્જકોને અનુક્રમે ૧૯૯૩-૯૭, ૧૯૯૪-૯૮ અને ૧૯૯૯-૨૦૦૩ દરમ્યાનનાં શ્રેષ્ઠ સર્જનો માટે નર્મદ સાહિત્ય સભા,સુરત તરફથી નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થાય છે

અકાદમી પારિતોષિક

રેણુકા સોનીને ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હીનું ૨૦૦૩ના વર્ષનું અનુવાદ-પારિતોષિક (રૂ. ૨૦,૦૦૦), ઉડિયા સર્જક 'મનોજ દાસની વાર્તાઓ'ના અનુવાદ માટે આપવાનો નિર્ણય થયો છે.

રેણુકાબહેનને હાર્દિક અભિનંદન

સંપાદકશ્રી

પ્રત્યક્ષ(જાન્યુ-માર્ચ ૨૦૦૪)ના 'વાચનવિશેષ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલ 'માહિમની ખાડી' પરનો અભ્યાસનિબંધ વાંચી લખવા પ્રેરાયો છું. શ્રી ભરત મહેતાએ કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરતાં અવતરણોનો પ્રચુર ઉપયોગ કર્યો છે. આથી તેમણે કૃતિને અનેકવિધ આયામોથી મૂલવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ તેઓ કદાચ આ કૃતિની રચનાના સમય અને સ્થાનનો સંદર્ભ લેવાનું ચૂકી ગયા હોય તેમ જણાય છે. મરાઠી ભાષામાં લખાયેલી આ કૃતિનો સંદર્ભકાળ જોઈએ તો ત્યારે મુંબઈ મહાનગરપાલિકાએ ઝૂંપડપટ્ટીઓ દ્વારા થયેલ સરકારી જમીનો પરનાં દબાણો દૂર કરાવવાની ઝૂંબેશો આદરેલી. સમગ્ર દેશમાં 'સ્વચ્છ શહેર'નાં સૂત્રોએ જનમાનસ પર પક્કડ જમાવેલી. સબલ્યુમન કહેવાય તેવી સ્થિતિમાં જીવતા લોકો તરફ અનુકંપાથી જોતી સરકારો અને અભ્યાસીઓ તજજ્ઞોએ ઝૂંપડપટ્ટીના લોકો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને ગરીબી પર શોધનિબંધો લખેલા અને અનેક સિદ્ધાંતો તારવેલા. જીવનનું સ્તર ઊંચું આવે તે માટે ગરીબીલક્ષી કાર્યક્રમોનો જુસ્સાભેર અમલ કરવા કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો સંખ્યાબંધ નીતિઓ અને કાર્યક્રમો આપતી હતી. આવા જ વાતાવરણમાં ઝૂંપડપટ્ટીમાં જીવતા આવા સમાજને જગતનાં જે ધર્મ, મૂલ્યો, સિદ્ધાંતો, નીતિ કે વ્યવસાય છે તે જાણે તેમના હોઈ જ ન શકે તેવી વાત એક સર્જકના પ્રતિભાવ તરીકે આ નવલકથામાં મુકાઈ છે જે ક્યારેય સમયસાપેક્ષ નહિ બને, તે ચિરંજીવ રહેશે અને 'કલાસિક' તરીકે રહેશે તે પણ આ જ કારણથી.

આ કૃતિને 'નિર્બાંતિની કથા' કહી છે તે પણ ખંડિત દર્શન લાગે છે. મારા મતે તો આ કૃતિ નિર્બાંતિની કથા છે જ નહિ. આ કથા તો એક સાક્ષાત્કારની કથા છે. જીવનની જે absorbing reality છે તેની વાત છે. જીવનને બરાબર સામે રાખીને નીરખવાની વાત છે. 'માહિમની ખાડી'ના કોઈ પાત્રની અપેક્ષાઓ, ઝંખનાઓ કે અરમાનો ટકી રહેવાથી (survival)થી વધારે આગળ જતાં જ નથી. એટલે કોઈ પણ પાત્ર કોઈ ભ્રાન્તિ સાથે જીવતું જ નથી. આથી આ કથામાં કોઈ નિર્બાંતિનો સંકેત મળતો નથી તે

સ્પષ્ટ છે.

માહિમની ખાડીમાં જીવતાં પાત્રો જીવનસંઘર્ષને ઉજાગર કરે છે. આ સંઘર્ષ માટે અને પોતાની સુખસગવડ માટે મૂલ્યોને ક્ષુલ્લક ગણીને તેનો ઇન્કાર કરે છે. જ્યાં વેશ્યાવૃત્તિને વરી ચૂકેલી છે તે તેને યોગ્ય ઠેરવવા નહિ પણ પોતાની જરૂરિયાત માટે આ પણ એક કામનો પ્રકાર છે તેવા મક્કમ વલણથી પોતાનું મૂલ્ય જાહેર કરે છે. જ્યાં ટકી રહેવાનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં મૂલ્યો ગૌણ બની જાય છે.

આ કૃતિના સંદર્ભમાં એક મુદ્દો એવો પણ ચર્ચાયો છે કે આ કૃતિનું મૂલ્ય કે પ્રસ્તુતતા આજે પણ કેમ છે? ખરેખર ગરીબી વધે. શિક્ષણ કે અન્ય ક્ષેત્રોમાં સડો વધે કે ઘટે તેનાથી કૃતિની પ્રસ્તુતતાને કોઈ સંબંધ હોઈ શકે નહિ. આ કૃતિનું ધ્યેય કોઈ ક્રાંતિ, ચળવળ કે સુધારાનું નથી. જ્યારે આપણે કોઈ પણ કૃતિને કોઈ વિચારધારાના પરિપ્રેક્ષમાં મૂલવવાની કોશિશ કરીએ ત્યારે કૃતિનું સૌંદર્ય મર્યાદિત કરી મૂકવાની એક ચેષ્ટા કરીએ છીએ. સર્જકનું ધ્યેય ક્યારેય કોઈનો પક્ષ લેવાનું હોઈ શકે નહિ. આ કૃતિના લેખકે તો તદ્દન નિર્બાંતિ અવસ્થામાં જ કૃતિનું સર્જન કર્યું છે. તેમણે કોઈ પાત્રનો પક્ષ લીધો નથી અને કોઈ વિચારસરણીનો પ્રચારલક્ષી અભિગમ પણ અપનાવ્યો નથી. એટલે આ કૃતિમાં સર્જકે નવલકથા-સ્વરૂપનાં પ્રધાન લક્ષણોને વફાદાર રહીને માત્ર વાસ્તવદર્શન કરાવ્યું છે.

'ગંગાએ સાંઈબાબાની છબીને પોટલામાંથી બહાર કાઢી. અંધારામાં એક નજર છબી પર કરી અને ઘોડબંદર રોડ પર ફેંકી દીધી. છબી પરથી મોટો ખટારો પસાર થઈ ગયો....' આ પ્રસંગ દ્વારા ગંગા નિર્બાંતિ થઈ રહી છે તેવું ભરતભાઈ અવલોકન કરે છે. ખરેખર તો આમાં ગંગાનો, એક અંધશ્રદ્ધાથી ગ્રસ્ત સ્ત્રીનો દૈવી શક્તિ તરફ નકાર દેખાય છે. ખટારો પસાર થતાં છબીના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. ગંગાની પુત્રી રતન પર તેના પોતાના પુત્ર દ્વારા બળાત્કાર થતાં બચી ત્યારે તે ભાંગી પડી. સાંઈબાબાની તસવીરનો ઘા કરીને ફેંકી દીધી. આ દ્વારા ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ જેના પર સમાજના ઉચ્ચ વર્ગને શ્રદ્ધા છે તેવી ઈશ્વરીય શક્તિ

તેની આરાધ્યશક્તિ તરીકે અસ્વીકૃત બને છે.

નવલકથાને Epic of Democracy કહેવામાં આવેલ છે. જે સાહિત્યમાં જનસામાન્યને પ્રવેશ ન હોય તેવું સાહિત્ય ઊણું રહે. નવલકથાનો વ્યાપ(scope) Epic જેવો હોય પરંતુ તેના નાયક એપિકના નાયક જેમ એક ન હોતાં અનેક હોય ત્યારે નવલકથા સાર્થક બને. એ રીતે આ કૃતિને સર્વવર્ગીય નવલકથા તરીકે મૂલવવી જોઈએ. આ કૃતિમાં મહાકાવ્યમાં આવતા યુદ્ધની જેમ, પાત્રોનો

જીવન સાથેનો સંઘર્ષ પરાકાષ્ટાએ પહોંચતો જોવા મળે છે. અને આ જીવનસંઘર્ષમાં અનેક નાયક પ્રધાન ભૂમિકા ભજવે છે તે રીતે પણ આ કૃતિ એક સર્વવર્ગીય નવલકથા બની રહે છે. મરાઠી સાહિત્યમાં સર્વવર્ગીય નવલકથાના સ્વરૂપને આગળ વધારવામાં આ કૃતિનું મહત્ત્વનું પ્રદાન ગણાય.

૨૮-૭-૨૦૦૪

અમૃત ખત્રી

૧૦૧, જનાર્દન કોમ્પ્લેક્સ, પ્રતાપગંજ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

આ અંકના લેખકો

પુરુષોત્તમ જોશી	૨૮, વ્રજધામ સોસાયટી, સાવલી, જિ. વડોદરા, ૩૯૧૭૭૦ (ફોન : ૨૨૨૬૩)
હરીશ ખત્રી	૩૦૩, પદ્માવતી ડુપ્લેક્સ, સુંદરવન સોસાયટી, વાસણા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૭ (૨૬૬૧૪૧૬૫)
ભરત મહેતા	૧૧૭, સુરભિ એવન્યુ, સરદારનગર, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨. (૨૭૮૫૮૭૮)
જનાન્તિક શુક્લ	જશોદાનગર સોસાયટી, કોલેજ રોડ, સાવલી ૩૯૧૭૭૦ (૯૮૨૫૯ ૧૧૦૨૧)
રાજેન્દ્ર મહેતા	કોહીનૂર કમ્પ્યુટર્સ, કાપડિયા મહિલા કોલેજ સામે, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧ (૯૮૨૪૨ ૯૬૧૯૨)
રાધેશ્યામ શર્મા	૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૨૨ (-)
દર્શિની દાદાવાલા	૩૦૩, આનંદવિહાર એવન્યુ, આર. સી. પટેલ એસ્ટેટ સામે, અકોટા, વડોદરા-૨૦ (૨૩૦૩૦૨૫)
ભારતી મોદી	આલાપ, ૧૨ એ, પ્રતાપગંજ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨ (૨૭૯૪૬૦૧)
ડૉ. કિરણ શિંબોત	યુનિવર્સિટી હેલ્થ સેન્ટર, પ્રતાપગંજ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨ (૨૭૯૧૬૧૬)
રમણ સોની	૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૫ (૨૩૫૭૧૮૭)
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫ (૨૬૩૦૧૭૨૧)

કવિતા

અર્ધ - રજનીકાંત પંચોળી પ્ર. વીરબાળા પંચોળી બી-૧, નીલ ટેરેસ, સેંટ જેમ્સ ચર્ચ પાસે, ફતેગંજ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૨. ૨૦૦૪, ૩. ૧૧૬, ૩. ૭૫. સદ્ગત પ્રો. પંચોળીનાં કાવ્યોનું વીરબાળા પંચોળીએ કરેલું સંપાદન-પ્રકાશન.

ઓ ઈશ્વર ભજ્જો તને - નાનુભાઈ નાયક. પ્ર. સાહિત્ય સંકુલ, સુરત. ૨૦૦૪. ૩. ૮૭, ૩. ૩૫. કાવ્યસંગ્રહ.

નાનુભાઈ નાયકની કવિતાઓ. - નાનુભાઈ નાયક. સાહિત્યસંકુલ, સુરત, ૨૦૦૪, ૩. ૯૬, ૩. ૩૫. કાવ્યસંગ્રહ.

ફેનિલ ફેનિલ મોજાં - દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય. પ્ર. લેખક. સી-૫, તેજલ એપાર્ટમેન્ટ, બીજે માળ, પ્રતાપનગર રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૪. ૩ ૫૬, ૩. ૪૦. કાવ્યસંગ્રહ.

બોડી બામણીનું ખેતર - નાનુભાઈ નાયક. સાહિત્યસંકુલ, સુરત, ૨૦૦૪, ૩. ૮૮. ૩. ૩૫. કાવ્યસંગ્રહ.

મારી પ્રિય ગઝલ - સંપા. અઝીઝ ટંકારવી. આર.આર.શેઠ, અમદાવાદ-મુંબઈ, ૨૦૦૩, ૩. ૧૦૪, ૩. ૭૫. ગઝલોના આસ્વાદોનું સંપાદન.

રૂબાઈયાતે જૈયામ - અનુ. રજનીકાંત પંચોળી પ્ર. શ્રી વીરબાળા પંચોળી બી-૧, નીલ ટેરેસ, સેંટ જેમ્સ ચર્ચ પોસે, ફતેગંજ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૨. ૨૦૦૪, ૩. ૫૬, ૩. ૬૦. ઉમર જૈયામની રૂબાઈઓના ગુજરાતી અનુવાદનું મરણોત્તર પ્રકાશન.

સાપકેરા - બાબુ સુથાર. પ્ર. લેખક, ફિલાડેલ્ફિયા. વિકેતા. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, સંવાદ પ્રકાશન વડોદરા. ૨૦૦૪, ૩. ૧૧૬, ૩. ૭૫. કાવ્યસંગ્રહ.

વાર્તા

એક સ્વપ્નનો રંગ - પ્રીતિ સેનગુપ્તા. આર.આર. શેઠ. અમદાવાદ-મુંબઈ, ૨૦૦૪, કા.૧૬૦, ૩. ૯૦.

ઢાલકાચબો - નાઝીર મનસુરી. આર.આર.શેઠ., અમદાવાદ-મુંબઈ. ૨૦૦૨, કા. ૩૧૪, ૩. ૧૬૦.

રાની બિલાડો - મોના પાત્રાવાલા આર.આર.શેઠ.અમદાવાદ-મુંબઈ. કા. ૨૬૬, ૩. ૧૪૦.

શરૂઆતનો વરસાદ - મુનિકુમાર પંડ્યા પ્ર. લેખક. વિકેતા. રંગદાર પ્રકાશન. અમદાવાદ-૯ ૨૦૦૪, ૩. ૧૪૪, ૩. ૭૦.

નાટક

છાયાશાકુંતલ - જીવનલાલ ત્રિ. પરીખ. અનુ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી સંસ્કૃત સેવા સમિતિ, વડોદરા શાખા. પુનર્મુદ્રણ : ૨૦૦૪, કા.૫૩, ૩. ૨૫, અનુવાદ-સંપાદન.

શહીદ - વર્ષા અડાલજા આર.આર.શેઠ. અમદાવાદ-મુંબઈ.

૨૦૦૩. કા. ૮૦. ૩. ૫૦. એકાંકીસંગ્રહ.

નવલકથા

એક સ્વપ્ન મારો પીછો લે છે - ભૂપેન્દ્ર શાં. વ્યાસ. પ્ર. લેખક. વિકેતા ગુજરાત પુસ્તકાલય સ.સ. મંડળ: લિ. વડોદરા-૧, ૨૦૦૪, ૩. ૧૭૬, ૩. ૧૨૦.

કુન્તી - રજનીકુમાર પંડ્યા અનુ. નવનીત આર. ઠક્કર. રાજકમલ પેપર બેક્સ., ૨૦૦૩, ૩. ૪૨૩, ૩ ૧૨૫. ગુજરાતી નવલકથાનો હિન્દી અનુવાદ.

સંધિરેખા - રાજેશ અંતાણી. આર.આર.શેઠ, અમદાવાદ-મુંબઈ, કા. ૧૪૬, ૩. ૮૦.

નિબંધ

ચિત્રકૂટના ઘાટ પર - ભોળાભાઈ પટેલ. આર.આર.શેઠ. મુંબઈ-અમદાવાદ. ૨૦૦૧. કા. ૨૩૮, ૩. ૧૨૫. લલિતનિબંધ-સંગ્રહ.

બકુલ ત્રિપાઠીનું તેરમું - બકુલ ત્રિપાઠી. આર.આર.શેઠ મુંબઈ-અમદાવાદ. ૨૦૦૨, કા. ૧૯૫, ૩.૧૦૫. હાસ્યનિબંધ.

વિદિશા - ભોળાભાઈ પટેલ. આર.આર.શેઠ. અમદાવાદ-મુંબઈ, પાંચમી આવૃત્તિ ૨૦૦૩, કા. ૨૧૦, ૩. ૧૧૦. લલિતનિબંધ સંગ્રહ.

ચરિત્ર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ - વિષ્ણુ પ્રભાકર. અનુ. રમેશ જાની. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા, નવી દિલ્હી, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૪, ૩. ૭૨. ૩. ૩૦.

સ્વામી દયાનંદ - બી. કે. સિંઘ. અનુ. કિર્તીબર સ્વાહિયા. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા, નવી આવૃત્તિ, ૨૦૦૪, ૩. ૧૧૬, ૩. ૪૦. જીવનચરિત્ર.

યુગદ્રષ્ટ્ય મહારાજા સયાજીરાવ - સ્મિતા ભાગવત અવિનાશ કપ્તાન. પ્ર. માતૃભૂમિ સેવા ટ્રસ્ટ, વડોદરા-૨, વિ. ગૂર્જર એજન્સી, અમદાવાદ-૧. ૩. ૨૦૪, ૩. ૪૦૦. જીવનચરિત્ર.

બાળસાહિત્ય

જોડાક્ષર વગરની વાર્તાઓ - જનક નાયક. ૧.કહેવતકથાઓ, ૨. જાસૂસ કથાઓ, ૩. બોધકથાઓ, ૪. પશુકથાઓ, ૫. મૂરખ કથાઓ. પ્રત્યેકમાં કા. ૩૨ પાનાંની ૫ પુસ્તિકાઓ (કુલ ૧૨૫); પ્રત્યેક સેટના ૩. ૨૫ પાચેય સેટના ૩. ૬૨૫. જોડાક્ષર શિષ્યા પહેલાં પણ બાળકો વાંચી શકે એ આશયથી લખેલી બાળવાર્તાઓ.

છબછબિયાં - અરુણિકા મનોજ ઠડ. પ્ર. લેખક, ૧૦૨, કૃપા એપાર્ટમેન્ટ, આવાબાઈ સ્કૂલની સામે, વલસાડ-૧, ૨૦૦૧, ૩. ૪૩ ૩. ૨૫. બાળગીતસંગ્રહ.

અધીત : પચ્ચીસ-છવીસ - સંપા. જગદીશ ગૂર્જર વિનોદ ગાંધી, અંબાદાન રોહડિયા, કીર્તિદા શાહ. પ્ર. જગદીશ ગૂર્જર વિ. ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ ૨૦૦૪, ડે. ૧૯૨, રૂ. ૧૦૦.
 ગુજરાતીનો અધ્યાપકસંઘમાં વંચાયેલા વ્યાખ્યાનો, વ્યાખ્યાશ્રેણીઓ અંતર્ગત વક્તવ્યો, અહેવાલ આદિનું સંપાદન. અપૂર્ણ - નીતિન મહેતા. પ્ર. લેખક, ૪૦૧/બી, ન્યૂ ટેરેસ કસ્ટુર પાર્ક, શિમ્પોલી રોડ, બોરીવલી (પશ્ચિમ) મુંબઈ-૯૨, ૨૦૦૪, ડે ૨૨૭ રૂ. ૧૫૦. વિવેચનલેખો.
 કાવ્યસાત્ - બિપિન આશર. પ્ર. લેખક, વિ. સાહિત્યધારા, રાજકોટ-૫, ૨૦૦૪, ડે. ૧૧૨, રૂ. ૧૦૦. વિવેચનસંગ્રહ.
 નિમિત્ત - અરુણા બક્ષી. પ્ર. લેખક, ૭૦ શાંતિકુંજ સોસાયટી નં-૧ માંજલપુર વડોદરા-૧૧ વિ. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૩, ડે. ૧૯૨, રૂ. ૧૦૦. વિવેચનસંગ્રહ.
 નિમિત્ત - રાજેશ પંડ્યા. પ્ર. લેખક, એ-૫ ઋતુરાજ, સમા રોડ, વડોદરા-૮, વિ. સંવાદ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૦૪, ડે. ૧૫૯, રૂ. ૧૦૦. વિવેચનલેખો.
 પરિપ્રેક્ષણ - દક્ષા વ્યાસ. શબ્દલોક પ્રકાશન. અમદાવાદ-૧, ૨૦૦૪, કા. ૧૬૩, રૂ. ૮૦. વિવેચનસંગ્રહ.
 પરંપરિત અને સમકાલીન - પુરુરાજ જોષી. પ્ર. લેખક સાવલી. વિ. સંવાદ પ્રકાશન, વડોદરા ૨૦૦૪, કા. ૧૪૪, રૂ. ૮૦. વિવેચનસંગ્રહ.
 પરોક્ષ પ્રત્યક્ષ - રમણ સોની. પ્ર. લેખક. વડોદરા. વિ. રન્નાદે પ્રકાશન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, ૨૦૦૪. ડે. ૧૭૬ રૂ. ૧૧૦. 'પ્રત્યક્ષીય' રૂપે પ્રગટ થયેલા વિવેચનાત્મક લેખોનો વર્ગીકૃત સંગ્રહ.
 પુનર્લિધિ - કિશોર વ્યાસ. પ્ર. લેખક. મહેતા સોસાયટી, કાલોલ (પંચમહાલ), ૨૦૦૪, ડે. ૧૯૬ રૂ. ૧૨૫. સાહિત્યિક પત્રકારત્વને વિષય કરતા વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ.
 મણિલાલ દિવેદી - ધીરુભાઈ ઠાકર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ. ૨૦૦૩, ડે. ૮૮ રૂ. ૩૫. લઘુગ્રંથ.
 રચનાલોક - મણિલાલ હ. પટેલ. પ્ર. લે. વલ્લભવિદ્યાનગર, વિ. આર.આર.શેઠ. અમદાવાદ-મુંબઈ. ૨૦૦૩, કા. ૨૮૮ રૂ. ૧૫૦. વિવેચનસંગ્રહ.
 લોકજીવન : કલા અને કસબ - જોરાવરચૈંહ જાદવ. પ્ર. લેખક, અમદાવાદ-૯. વિ. ગૂર્જર એજન્સી, અમદાવાદ-૧. ૨૦૦૪, ડે. ૧૭૨. રૂ. ૧૦૦. લેખોનો સંગ્રહ.
 inner life - દિનેશ કોઠારી, લાભશંકર ઠાકર. રન્નાદે પ્રકાશન, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૪, કા. ૫૪ રૂ. ૩૦. નવલકથા સ્વરૂપ વિશે અભ્યાસલક્ષી પુસ્તિકા.

આઝાદી પહેલાં - ચંદ્રકાન્ત બક્ષી. આર.આર.શેઠ અમદાવાદ-મુંબઈ. ૨૦૦૩, ડે. ૧૩૯. રૂ. ૧૦૦. વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયેલા વિચારોત્તેજક લેખો.
 ગમતાનો કરીએ ગુલાલ - સંકલન : બળવંત કે. પારેખ. પ્ર. શ્રી પદમજા વાસુદેવ, પારેખ માર્કેટિંગ લી. મફતલાલ હાઉસ મુંબઈ-૨૦. ભાગ:૧. ૨૦૦૩, ડે. ૧૦૬, ભાગ:૨ ૨૦૦૪ ડે. ૧૧૪ વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતાં સુવાક્ય, લેખો, કાવ્યો વગેરેનો સંચય.
 ટ્રેકિંગ - મનોહર પુરી અનુ. ફૂન વ્યાસ. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઈન્ડિયા. નવી દિલ્હી. ડે. ૧૩૦. રૂ. ૬૦. 'ટ્રેકિંગ'વિશેનું માર્ગદર્શક પુસ્તક.
 જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન આધુનિક દ્રષ્ટિએ - અમૂલ શાહ. પ્ર. લેખક દાર-ઉલ-મૂલ્ક ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર, રમાભાઈ રોડ, મુંબઈ-૭. વિકેતા એન. એમ. ઠક્કર, ૨૦૦૩, ડે. ૧૪૮, રૂ. ૧૦૦.
 ધ્યાન - સં. મધુસૂદન કૃ. સોની. પ્ર. સર્વમંગલમ્ આશ્રમ-સાગોડિયા. ડે. ૮૨. રૂ. ૩૦. અધ્યાત્મવિષયક પુસ્તક.
 પરિચય પુસ્તિકા : રાષ્ટ્રીય ફિલ્મ સંગ્રહાલય - અમૃત ગંગર. તરણકલા - પ્રદીપ ત્રિવેદી; શિદ્ધેશરીદેવી - બટુક દિવાનજી. પરિચય ટ્રસ્ટ, મહાત્મા ગાંધી, મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ, ચર્ની રોડ, મુંબઈ-૨, ૨૦૦૪, દરેકના ક. ૩૨, દરેકના રૂ. ૬.
 પ્રિય શિશુ - ગીતા માસ્ટ્રોક. એન.એમ.ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ-૨, ૨૦૦૨, ડે. ૧૧૩. રૂ. ૯૫. ઓરિયાનો ફ્લાયીના પ્રખ્યાત ઇટાલિયન પુસ્તક 'લેટર ટુ અ ચાઇલ્ડ નેવર બોર્ન'નો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ.
 મરો ત્યાં સુધી જવો - ગુણવંત શાહ. સંપા. ડે. મનીષા મનીષા આર.આર.શેઠ. અમદાવાદ-મુંબઈ, ૨૦૦૪, ડે. ૧૪૪, રૂ. ૮૦. જીવનચિંતનલક્ષી લેખો.
 મૃત્યુનો ઘા - પુરુષોત્તમદાસ શાહ. પ્ર. લે. 'સુમિત્રા ભવન', આપગરાની પોળ, પાટણ ૩૮૪૨૬૫, ૨૦૦૨ ડે. ૪૨. રૂ. ૨૦. ચિંતનાત્મક લેખો મૃત્યુ વિશે ચિંતન.
 મહાત્મા અને ગાંધી - ચંદ્રકાન્ત બક્ષી. આર. આર. શેઠ. અમદાવાદ-મુંબઈ. ૨૦૦૩, ડે. ૧૬૪, રૂ. ૧૨૦. મહાત્મા ગાંધી વિશે, વિવિધ સમય-પ્રસંગે, વર્તમાનપત્રોમાં લખેલા વિચારોત્તેજક લેખોનો સંગ્રહ.
 સુખી હોવું - ડેઝીરી પૂનવાની, અનુ. ચંદ્રકાન્ત બક્ષી. વિ.એન.એમ.ઠક્કર, મુંબઈ-૨, ડે. ૮૦. રૂ. ૬૫. અંગ્રેજી પુસ્તક Being Happyનો ગુજરાતી અનુવાદ.
 શક્તિ આરાધના - ગંગાદાસ પ્રાગજી મહેતા. પ્ર. કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ ૨૦૦૪. ડે. ૯૦. રૂ. ૫૦. શક્તિઆરાધના વિષયક શાસ્ત્રીય છતાં રસાળ લેખો.;

SNIC

Shree Narayan Industrial Corporation

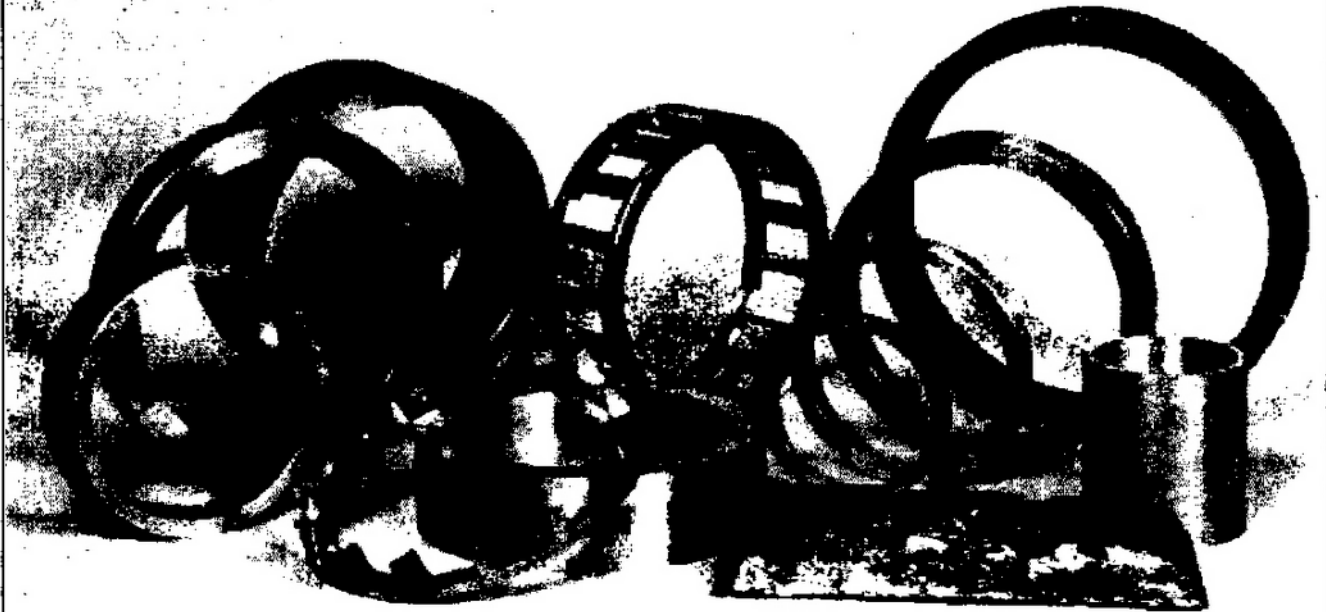
At SNIC, We Centrifugally Cast, Quality Into Castings.

Mfg. Of
Brass Ingots
Centrifugal Brass Castings and
Brass Cages

We Provide,

In-house Machining Facility,

All Special Purpose Machines, Testing Laboratory

For Detail Inquiries, Please Contact :

SNIC

SHREE NARAYAN INDUSTRIAL CORPORATION

D-54, Sardar Estate, Ajwa Road, Vadodara 390 019.

Gujarat (INDIA)

Phone : Factory : +91-265-2561713;

Mobile :09825043542

Fax : +91-265-2560653

E-mail : snic@sify.com

પ્રકાશન

એપ્રિલ-જૂન ૨૦૦૪

સંપાદકીય ૩

સમીક્ષા

- તારો અવાજ (કવિતા : હર્ષદ ત્રિવેદી) પુરુરાજ જોશી ૫
જૂઈની ગંધ (વાર્તા : રાજેન્દ્ર પટેલ) હરીશ ખત્રી ૭
ઢાલકાયબો (વાર્તા : નાઝીર મનસૂરી) ભરત મહેતા ૯
બરેબસ (નવલકથા : અનુ. દિનેશ દલાલ) જનાન્તિક શુક્લ ૧૪
હું જ સીઝર ને હું જ બ્રુટસ હું (નાટક : હસમુખ બારાડી) રાજેન્દ્ર મહેતા ૧૭
સાન્નિધ્ય (કલાવિવેચન : અભિજિત વ્યાસ) રાધેશ્યામ શર્મા ૧૯

અવલોકન

- ફલાવરવાઝ (કવિતા : સંપા. પ્રીતમ લખલાણી) દર્શિની દાદાવાલા ૨૨
વિકલ્પ (લઘુકથા : મોહનલાલ પટેલ) રમણ સોની ૨૩
શ્વનસને અજવાળે (નિબંધ : પ્રફુલ્લ રાવલ) દર્શિની દાદાવાલા ૨૪
ત્રિમિત્ત (વિવેચન : અરુણા બક્ષી) રમણ સોની ૨૪
ભાષાશાસ્ત્રની કેડીએ (ભાષાવિજ્ઞાન : ઊર્મિ દેસાઈ) ભારતી મોદી ૨૫
નવ પરિચય પુસ્તિકાઓ (વિવિધ વિષયો, લેખકો) દર્શિની દાદાવાલા ૨૬
રોજરોજની વાચનયાત્રા (સંકલન : મહેન્દ્ર મેઘાણી) દર્શિની દાદાવાલા ૨૮
ખમતાંનો ગુલાલ (સંકલન : બળવંત પારેખ) રમણ સોની ૨૮
બાળઆરોગ્ય-શાસ્ત્ર (આરોગ્ય : ડૉ.આઈ.કે.વીજળીવાળા) ડૉ. કિરણ શિંગલોત ૩૦
પુષ્પાચ્છાદિત વૃક્ષો (વિજ્ઞાન : અનુ. ઇશ્વર કૃષિકાર) દર્શિની દાદાવાલા ૩૧

સર્જકવિશેષ

જયંત પાઠક વિશે ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૩૨

પત્રચર્ચા

અમૃત ખત્રી ૩૬

સ્વીકાર-મિતાદારી

સંકલન : પીયૂષ ઠક્કર ૩૮

આ અંકના લેખકો ૩૭

આ અંકની પ્રકાશન-તારીખ : ૩૧-૭-૨૦૦૪

સત્યનિષ્ઠા અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વ

એક વાત વિવેચકનાં સ્પષ્ટવક્તૃત્વ અને નિર્ભીકતાની. આને વિશે આપણે ત્યાં એક ભ્રમ પ્રવર્તે છે એમ કહું. કટુતા અને ઉગ્રતાને એના પર્યાય માનવામાં આવે છે. વિવેચક પોતાના અભિપ્રાયને છુપાવે નહીં, સ્પષ્ટતાથી કહી નાખે એટલે બસ. સત્યનિષ્ઠ હશે તે એમ કરવાનો જ. પણ સત્યનિષ્ઠ હોય એ શબ્દની ચોકસાઈનોય આગ્રહી હોય. ઉત્કટતા સારુ એ અત્યુક્તિ નહીં કરે. જ્યાં 'ઠીક છે' કહેવું હોય ત્યાં 'ફક્કડ છે' નહીં કહે; 'સારું છે' કહેવું હશે ત્યાં એ 'અપૂર્વ છે, શકવર્તી છે' એમ નહીં બોલે; 'નબળું છે' એમ બતાવવું હશે ત્યાં એ 'સાવ નિકૃષ્ટ છે' એમ નહીં લખે. કૃતિ જેવી હશે તેને જ અનુરૂપ વાણી સત્યનિષ્ઠ વિવેચક પાસેથી આવવાની. કૃતિએ કે કર્તાએ પોતાની પર પાડેલી છાપ કે પોતાને કરાવેલી પ્રતીતિ પ્રત્યે તેટલી વાચકો અને કર્તા પ્રત્યે પણ વિવેચકની ફરજ છે.

અનંતરાય રાવળ

[‘સૌહાર્દ અને સહૃદયતા’(૨૦૦૧)માંથી]